An aerial photograph of a historic Dutch city, likely Delft, showing a dense cluster of buildings with red-tiled roofs. In the background, a prominent church tower with a dome and spire is visible against a cloudy sky. The foreground shows a mix of brick and plastered buildings, some with windows and a balcony on the left.

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M.-van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474 (per 1 juli 2004)
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), mr. G.W. van Herwaarden
(secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs. C.W.M. Hendriks,
drs. C.J. van der Peet, drs. J.P.C.A. Hendriks,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas, jhr. ir. D.L. Six, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Birgit Dukers Maastrichtse vakwerkbouw – resten van een houten verleden	201
Birgit Dukers en Bart Klück Venlo, verrassend middeleeuws	215
Ronald Stenvert Hans Vredeman de Vries en zijn invloed: naar aanleiding van een congres	226
Publicaties J.A. Brongers, Een vroeg begin van de moderne Archeologie. Leven en werken van Cas Reuvens (1793-1835) en R.B. Halbertsma, Scholars, Travellers and Trade. The pioneer years of the National Museum of Antiquities in Leiden 1810-40 (recensie Martijn Eickhoff)	233
M. Carasso-Kok (red.), Geschiedenis van Amsterdam. Deel I: Een stad uit het niets, tot 1578 (recensie Herman Janse)	234
Th. Coomans, Abdijmolens tussen Rijn en Schelde (recensie Petra van Dam)	236
Gosse Koolstra (red.), In Zutphen staat een huis. Een biografie van zeven huizen in de middeleeuwse stad (recensie Arendie Herwig-Kempers)	236
S. Grieten (red.), Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur (recensie Koert Krabbe)	237
Summaries	239
Auteurs	240

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Venlo, zicht op middeleeuwse panden aan de Gasthuisstraat,
richting stadhuis (foto B. Klück)

Achterzijde: Maastricht, Vakwerk tussenwand Kleine Staat 9-11
(foto B. Dukers)

BULLETIN KNOB

Jaargang 103, 2004, nummer 6

Maastrichtse vakwerkbouw

resten van een houten verleden

Birgit Dukers

Inleiding

Nederland is niet bepaald rijk aan overblijfselen van stedelijke vakwerkbouw. Door brandvoorschriften, veranderingen in bouwwijze en degradatie van het imago van deze bouwwijze is er veel verloren gegaan. Met name in het oosten van Nederland hield de vakwerkbouw langer stand, maar heden ten dage zijn er nauwelijks meer vakwerkpanen zichtbaar in het stedelijke straatbeeld.

De constructie van vakwerkpanen wordt gekenmerkt door een houten (dragend) skelet van verticale stijlen en horizontale regels, met binnen de daaruit ontstane vakken vaak nog extra horizontale of diagonale verstevigingen (schoren). De wanden worden gedicht met vakvullingen van vlechtwerk, bestreken met leem of voorzien van een houten beschot. In latere tijden zijn de wandvullingen vaak vervangen door baksteen.

In 1989 schreef R.C. Hekker een artikel over de laatste restanten stedelijk vakwerk in de Zuid-Limburgse steden Maastricht en Sittard. Toen al wees hij er op dat ook in deze steden *“uit de bronnen van verschillende aard en waarde en uit de toevallig overgebleven fragmenten slechts een zeer onvolledige ontwikkelingsgeschiedenis kan worden gereconstrueerd. Daar komt nog bij, dat voor de meeste opgemeten panen slechts een globale ouderdomsbepaling mogelijk is, want dendrochronologisch onderzoek heeft nog niet plaatsgevonden.”*¹ Met name door de toepassing van de laatst genoemde methode, de dendrochronologie, is het op de dag van vandaag mogelijk om een veel nauwkeurigere datering van de stedelijke vakwerkbouw te verkrijgen, maar het blijft een feit dat het onderzoeksmateriaal erg divers en onvolledig is. Dit artikel vormt een synthese van de doctoraalscriptie *Maastrichtse vakwerkbouw; een bouwhistorisch onderzoek naar behouden en verdwenen vakwerkresten in de binnenstad van Maastricht*, die de auteur in 2002 schreef voor de vakgroep Kunstgeschiedenis, specialisatie Bouwhistorie van de Universiteit Leiden.² Het scriptie onderzoek beperkte zich tot de stad Maastricht en richtte zich op het in kaart brengen van vakwerkresten in deze stad, het dateren van een groot deel van deze resten door middel van dendrochronologisch onderzoek en het zoeken naar constructieve of typologische verbanden. Tenslotte is geprobeerd om de Maastrichtse vakwerkbouw in perspectief met de

stedelijke vakwerkbouw in omringende gebieden te zetten. Het artikel van R.C. Hekker vormde een belangrijke leidraad voor dit onderzoek; het bleek een goede basis, waaraan meer details en feiten konden worden toegevoegd.³

De dendrochronologisch onderzochte objecten betreffen een zevental woonhuizen, drie kloostergangen en het Dinghuis, dat gebouwd werd voor de stedelijke overheid als gerechtshof. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door de RDMZ, de houtboringen werden verricht door D.J.de Vries in 2002, 2003 en eerder. De dateringen zijn verricht door RING, Nederlands Centrum voor Dendrochronologie te Amersfoort. Naast deze gedateerde vakwerkresten, is er ook een aantal panen bij het onderzoek betrokken, dat inmiddels verdwenen is, maar waarvan reconstructies gemaakt zijn door bijv. R.C. Hekker of H.J. Zandkuyl (Stokstraatgebied).⁴ Hiervan ontbreekt uiteraard een dendrochronologische datering, maar ze kunnen wel in het verhaal betrokken worden.⁵

Opkomst van de vakwerkbouw

Sinds de aanleg van de Romeinse heerbaan en de brug over de Maas in de eerste eeuw na Christus heeft Maastricht een continuïteit van bewoning gehad. Over de huizenbouw in Maastricht in de vroege middeleeuwen is tot op heden vrij weinig bekend. In het Stokstraatkwartier zijn resten gevonden van woontorens met dikke muren en kleine lichtopeningen, waarvan bekend is dat deze in het bezit waren van welgestelde families. Voorbeelden hiervan zijn Stokstraat 55 en de voormalige Vissersmaas 7b, die door Meischke in de dertiende eeuw worden gedateerd.⁶ Naast deze stenen torens voor de stadsadel en het patriciaat is het waarschijnlijk dat het overgrote deel van de burgers in houten vakwerkhuisen woonden. Vooral nog is er niet veel bewaard gebleven van het vroegmiddeleeuwse bodemarchief van de stad en is er nog niet veel bekend over wanneer de overgang lag naar houtbouw op een stenen onderbouw (dus sokkel of kelder). Bij recente opgravingen in het kader van het Markt-Maasproject aan de Markt van Maastricht zijn de resten van middeleeuwse stenen funderingen gevonden, waarvan sommige waarschijnlijk al uit de twaalfde eeuw stammen. Ook zijn er paalgoten gevonden in een carrévorm, waaruit de palen in een later stadium verwijderd waren. Over de opgevulde gaten was een stenen muur

Afb. 1. Noordelijke zijgevel van het Dinghuis, aan de Jodenstraat. (foto: RDMZ 1961)

gebouwd. Of we hier daadwerkelijk te maken hebben met de overgang van houtbouw met houten staanders in de grond naar houtbouw op een stenen onderbouw kan aan de hand van de eerste onderzoeksbevindingen nog niet worden vastgesteld. Toekomstig onderzoek kan hier meer over aan het licht brengen.⁷

In archieven is wel een groot aantal vermeldingen te vinden van huizen uit het einde van de dertiende en uit de veertiende eeuw, maar voor zover bekend, zijn er geen vakwerkhuisen of -resten uit die periode overgebleven.⁸ Dat ze uit hout met leem gebouwd kunnen zijn geweest (en dus ook meest waarschijnlijk in vakwerk), blijkt uit een vermelding van een cijns op een huis in de Bouillonstraat uit 1347, waar gesproken wordt van een houten huis met tenminste één muur van leem.⁹

Er kan met zekerheid gezegd worden, dat de vakwerkbouw in de vijftiende en zestiende eeuw de belangrijkste bouwwijze voor de burgerlijke woningen van Maastricht was; steenbouw bleef gereserveerd voor zeer voornamen huizen en voor kerkelijke gebouwen. Dit betekent niet dat de vakwerkbouw een 'goedkoper' imago had zoals in latere eeuwen; ook voornamen gebouwen zoals het Dinghuis en de woonhuizen aan het Vrijthof werden (grotendeels) in vakwerk opgebouwd.

Dat de vijftiende en zestiende eeuw hoogtijdagen voor de vakwerkbouw in Maastricht waren, vertaalt zich ook naar de

overgebleven vakwerkconstructies. Het grootste deel van de dendrochronologisch onderzochte vakwerkresten dateert uit deze eeuwen, de oudste uit 1406 (Kleine Staat 9).

De verstening

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw zien we een verandering in bouwwijze; de steenbouw wint steeds meer terrein en langzaam treedt er een verstening op in de stad. Dit proces begint met de opkomst van stenen burgerhuizen, gekenmerkt door een afwisseling van baksteen met de lokale mergelsteen, aangeduid met de benaming *Maaslandse Stijl*. Enige jaren na deze kleinschalige opkomst van de steenbouw, werd er door de stedelijke overheid een extra impuls hieraan gegeven door het uitvaardigen van bouwverordeningen ten behoeve van de brandveiligheid.

Als gevolg van een grote stadsbrand in 1612, waarbij een deel van de Brusselsestraat in de as werd gelegd, werden er bouwvoorschriften uitgevaardigd. Houtbouw en de toepassing van 'weke' daken werd hiermee aan banden gelegd, vanwege het grote brandgevaar die deze huizen in de stad opleverden. De Magistraat verbood het dekken met stro en verordende dat alle bestaande strodaken vervangen moesten worden binnen het tijdsbestek van een jaar. Tevens moesten alle scheidingsmuren van huizen in baksteen worden opgetrokken tot op een hoogte van één voet boven het dak.¹⁰

Hierdoor werd het reeds op gang gekomen versteningsproces een extra aanzet gegeven. In de loop van de zeventiende eeuw werden de bouwvoorschriften steeds aangescherpt, maar het duurde nog lang voordat alle gebouwen naar wens waren aangepast en versteend.

De bouwvoorschriften werden in tweede instantie ook met het oog op de schoonheid van de stad uitgevaardigd. Zo besloot men in 1621 dat de huizen aan het Vrijthof stenen gevels moesten hebben en wel van Naamse steen op de begane grond en baksteen of mergel voor de verdiepingen.¹¹ Hoewel er in 1599 een verbod was uitgevaardigd op het stapelen van hout op de houtmarkt of voor de deuren van de handelaars, brak er in 1650 op de Houtmarkt opnieuw een grote brand uit, die het stadsbestuur aanzette tot meer daadkracht bij de verstening van de stad. In 1653 werd het verbod op strodekking herhaald, evenals in 1655. Ook de omringende steden werden in de tweede helft van de in de zeventiende eeuw nog de dupe van stadsbranden: Aken in 1656, Roermond in 1665, Tongeren in 1677 en Maaseik in 1684.¹²

Het verbod uit 1612 had zo'n vijftig jaar later nog steeds niet het beoogde effect behaald. In het 'Recueil der Recessen voor de Regering der Stadt Maestricht' uit 1665 werden o.a. bouwverordeningen genoemd, waarin de bestuurders dreigden hard op te treden tegen de nog steeds voorkomende houtbouw en strodekkingen:

"Cap. V.2: Alle opbouw en vernieuwinge van voor- ende achtergevels, gelyck mede van sijd- of brantgevels, sal voortaan geschieden in steene muiren, sonder eenige houte ofte leeme wanden, ende en sullen voortaan geene huysen, schuyren,

Afb. 2. Vakvulling met Andreaskruis in tussenwand Dinghuis en Kleine Staat 3, gezien vanaf Dinghuis. Vrij gelegd tijdens restauratie (foto RDMZ)

stallen of andere gebouwen, hoe groot of kleyn de selve mogen wesen, met stroy mogen gedekt worden, op poene [straffe] dat de contraventeurs de facto ende sonder eenich vertreck of dissimulatie met den afbreek der houte ende leeme wanden, ende van de stroyen daeken, sullen gestraft worden, en daer en boven arbitralyck geamendeert.”¹³

In het hoofdstuk V.7 van het Recueil wordt aangekondigd dat alle strooien daken met onmiddellijke ingang afgebroken moeten worden ten behoeve van de brandveiligheid.¹⁴ Er zijn verschillende verordeningen voor het regelen van een gemeenschappelijke brandmuur, waarbij ook rekening werd gehouden met eventuele lege aangrenzende percelen of een ‘gangh’ naast het huis. De belangrijkste richtlijn staat in Cap. V.8:

*”De syd- of brant-gevels moeten geleyt worden half en half, op gemeyn erve, ende tot gemeyne kosten vande reyn-genooten of nabuyren, ter dichte van twee bricken, ten minsten, inde aerde, ende onderhalve bricke buijten d’aerde, synde aenden willigen opbouwer ghepermitteert de helfte der kosten, tot laste van des nabuyrs huys promptelyc te verhalen, of de selve daer op te laten gichten ende affecteren”.*¹⁵ Vanzelfsprekend

had op deze manier de initiatiefnemer voor de verstening van de gemene muur de beste mogelijkheid om zijn balken in de muur op te leggen, na de verwijdering van de stijlen. De buurman moest zich er dan tevreden mee stellen zijn (te korte) balken door middel van sloffen in de gemene muur op te leggen.¹⁶

Zelfs na deze nieuwe, maar herhalende wetgeving was het nog steeds niet afgelopen met de strodaken in Maastricht. In 1671 werd het strodekkers verboden hun ambacht uit te oefenen en na een drietal branden in het Bonnefantenklooster vaardigde de magistraat weer een verbod op strodaken uit, dit maal met het dreigement ze anders te laten afbreken. Dit bleek echter niet uitvoerbaar en de afbraak bleef beperkt tot strodaken in de oude stad, waar door de dichte bebouwing het meeste brandgevaar was.¹⁷ Tussen wetgeving vanuit de overheid en uitvoering door de burger bestond nog lange tijd een discrepantie, maar door middel van incidentele sloopcampagnes probeerde de overheid de burgers te dwingen om van houtbouw af te zien.¹⁸ Soms uit gemakzucht, maar meestal vanuit een financieel oogpunt stapte men vrij langzaam op steenbouw over. Daarnaast was er aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw een periode van politieke onrust, begonnen met de Spaanse verovering door de Hertog van Parma (1579) en vervolgd door de Hollandse herovering door Frederik Hendrik (1632). In 1673 was er vervolgens een belegering door de Franse koning Lodewijk XIV, die tot 1678 duurt.¹⁹ In tijden van oorlog is bij burgers de drang om te investeren in hun woningen niet erg groot, hetgeen invloed had op de voortgang van de verstening in de stad. Zelfs in 1686 werden nog zo’n 360 strodaken aangetroffen bij een telling, waarbij niet alleen daken van woonhuizen maar ook van stallen en schuren waren inbegrepen. Als waarschuwing haalde men vijftig strodaken neer en verordende men weer tot afbraak. Het tijdsbestek waarin dit moest gebeuren werd verbonden met de koopkracht van de burger; de vermogende burger kreeg zes weken de tijd, de minder rijke burger vier maanden en de arme bevolking kreeg een jaar respijt.²⁰

De overheid stimuleerde het gebruik van stenen bouwmaterialen in de zestiende en zeventiende eeuw ook door ervoor te zorgen dat er voldoende materiaal voorhanden was. De stad had een eigen mergelgroeve in Sichen (B) en stimuleerde en beschermde de baksteenfabricage.²¹ Hardsteen, zoals Naamse steen, werd al eeuwen via Luik over de Maas vanuit de Ardennen aangevoerd.

Eenmaal in het bezit van harde bouwmaterialen, waren er verschillende manieren om de woning aan de stedelijke brandvoorschriften te laten voldoen. De meest toegepaste, en tevens eenvoudigste methode om een vakwerk wand te verstenen was om de lemen vakvulling door baksteen te vervangen, zodat de houtconstructie nog zijn dienst kon bewijzen. Pas in tweede instantie werden geheel stenen voorgevels of brandmuren opgemetseld. Zijgevels daarentegen werden pas later in het versteningsproces vervangen, vaak vanwege hun moeilijke positie; bij het huis in de rij ging de stenen muur als gemene muur met het buurpand dienen, ter vervanging van twee vak-

Afb. 3. Vakwerk tussenmuur Kleine Staat 9-11, gezien vanaf het zuiden. (foto B.Dukers)

werkzijgevels met enige tussenruimte. Dit had consequenties voor beide burens; er kon er maar één de beste oplegging van moerbalken hebben, de ander moest zijn balken verlengen met sloffen om de nieuwe muur te bereiken.

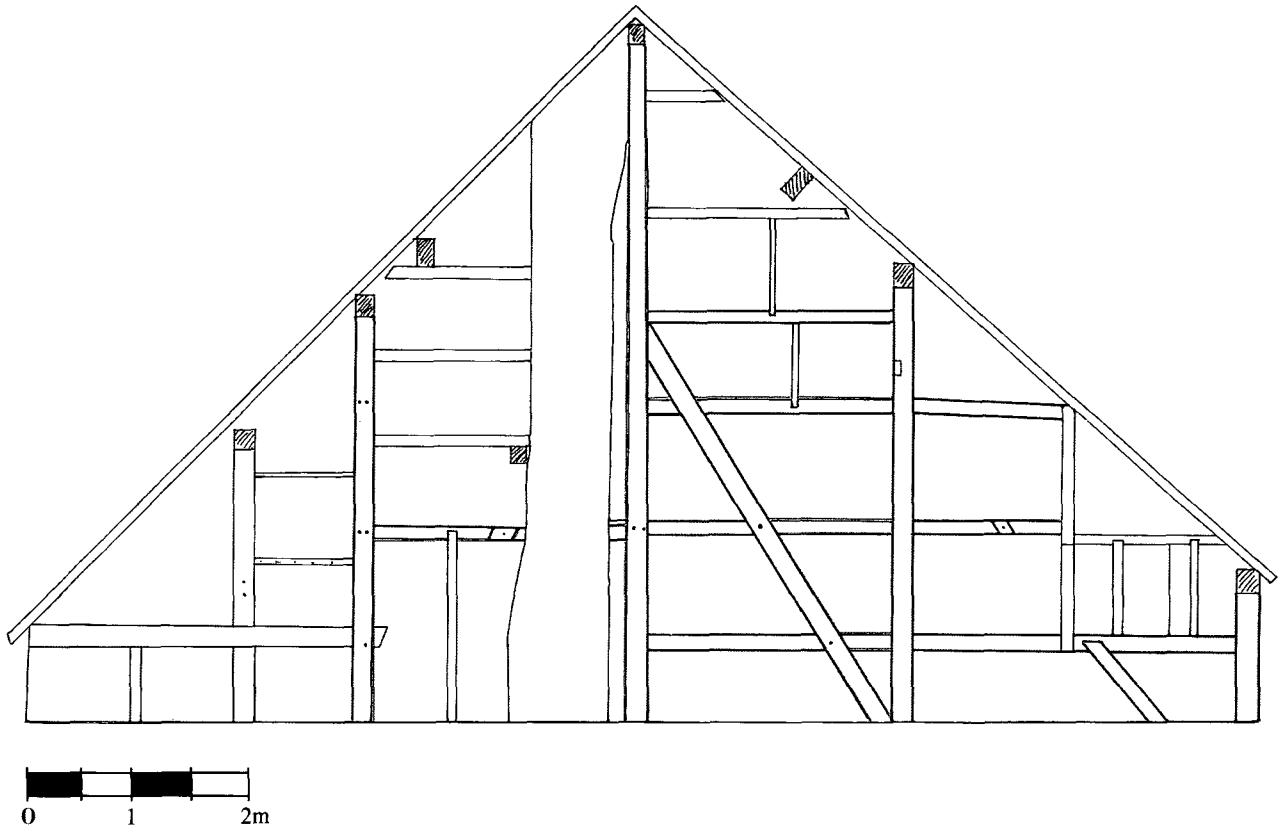
De versteningsmaatregelen uit de zeventiende eeuw lijken in de loop van de achttiende eeuw hun doel te bereiken. Eerst bij de woonhuizen en pas later ook bij de bijgebouwen en kleinere vakwerkconstructies. Het jongst gedateerde, grote vakwerkskelet is het woonhuis Markt 55, dat uit de jaren negentig van de zestiende eeuw stamt. Uit de periode daarna (begin van de zeventiende eeuw) zijn slechts kleinere vakwerkconstructies en bijgebouwen bekend.²² In 1715 komt de laatste verordening; alle vier de gevels moeten in steen opgetrokken worden en reparaties moeten ook in steen plaatsvinden. Langzaamaan zet de stenen architectuur de hoofdtoon en verdringt ze de houtbouw.

Toch is de verstening nooit helemaal voltooid. Hoewel de laatste volledig houten voorgevel in de jaren zeventig van de negentiende eeuw werd afgebroken (Grote Looierstraat 20), is er toch nog een handje vol zij-, achter- en tussengevels met een vakwerkskelet bewaard gebleven.²³ Een enkele keer wordt zelfs nog een oorspronkelijke leemvulling aangetroffen. Bij het renovatieproject van het Stokstraatkwartier in de jaren

1953-1979 werden nog een groot aantal resten van vakwerk terug gevonden, maar de meeste hiervan zijn wegens de slechte toestand van het gebouw of vanwege andere redenen gesloopt, zodat ze nu niet meer te onderzoeken zijn.²⁴ Incidentele vondsten versterken de overtuiging dat er nog steeds een aantal vakwerkresten in Maastricht aanwezig moet zijn, dat nog niet bij onderzoekers bekend is.

Als we het versteningsproces van Maastricht vergelijken met dat van andere steden, dan lijkt Maastricht op de grens te liggen tussen de vroeg versteende gebieden als Holland, Gelderland, en het Hertogdom Brabant en de laat versteende gebieden als Wallonië en het Rijnland.

Een groot verschil tussen Maastricht en de Noordelijke Nederlanden is dat men daar al in de veertiende eeuw brandvoorschriften uitvaardigde. Men begon met verordeningen voor harde dakbedekkingen. Utrecht is de eerste stad: in 1340 werd er voor een korte periode gratis daktegels of leien verstrekt en in 1390 werd een harde dakbedekking verplicht gesteld.²⁵ In Den Bosch en Amsterdam volgden in de vijftiende eeuw voorschriften. Ook zij pakten eerst de brandgevoelige dakdekking en de zijwanden aan, maar ze verstrekten nauwelijks subsidies voor hard bouw materiaal. Het versteningsproces verloopt bij alle steden anders, onder

Afb. 4. Vakwerk tussenmuur Kleine Staat 9-11 (tekening B.Dukers)

invloed van politieke omstandigheden, de medewerking van de burger of door de mate van activiteit van het stadsbestuur. Niet alleen brandveiligheid, maar ook het 'cieraet' (de schoonheid) van het stadsbeeld wordt hierbij in het oog gehouden.²⁶

Net als in Maastricht loopt in de Hollandse steden het versteringsproces door tot in de achttiende en negentiende eeuw. Het verschil is, dat het bij deze steden slechts om houten voorgevels gaat: de zijmuren zijn al veel vroeger versteend. In Maastricht is echter sprake van een omgekeerd proces; hier werd in verreweg de meeste gevallen alleen de voorgevel opnieuw in steen opgetrokken, de zijgevels worden versteend door het bestaande houtskelet met bakstenen in te vullen, in plaats van geheel nieuwe stenen muren te bouwen. Dit is de reden dat er in Maastricht meer resten van houtbouw zijn aan te treffen dan in Utrecht, Amsterdam of Den Bosch. Daarnaast lag Maastricht dicht bij de bosrijke Ardennen en kreeg via de Maas een grote aanvoer van Ardenner eikenhout, waardoor de vakwerkbouw lange tijd economisch meer voordelige bouwwijze dan de steenbouw was.

In de steden in de Zuidelijke Nederlanden zoals Antwerpen, Gent en Brugge komt de versterking aan het einde van de middeleeuwen op gang door het dreigende brandgevaar, maar ook

vanwege de drang tot het verfraaien van de stad.²⁷ Het verbod op nieuwbouw komt in Gent en Antwerpen al in 1540 en 1546, maar Brugge en Mechelen wachten tot de eerste decennia van de zeventiende eeuw. Al aan het einde van de veertiende eeuw wordt er in Antwerpen strodekking geweed. Net als Den Bosch kiezen de zuidelijke steden voor subsidieverlening in plaats van strenge wetgeving om de versterking te bevorderen.

Wat dit laatste betreft, voegt Maastricht zich bij Noordelijke Nederlandse steden als Utrecht en Amsterdam: hoewel men wel zorgt voor voldoende 'hard' bouwmateriaal, wordt er niet overgegaan tot subsidieverstrekking, maar probeert men burgers te dwingen hun huizen te verstenen door met sloopcampagnes te dreigen.

Tot aan de Franse revolutie had Maastricht een tweehierig bestuur: enerzijds de Prins-Bisschop van Luik, anderzijds de Brabantse Hertog, hoewel de stad qua grondgebied binnen het Prinsbisdom Luik lag. De stad Luik heeft een andere versteringsgeschiedenis, ofschoon zij dicht bij Maastricht ligt en beide steden betrekkingen van politieke en religieuze aard hadden. In Luik kwam pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw een verbod op houtbouw, terwijl eerste Maastrichtse voorschrift al uit 1612 dateert. De steenbouw heeft in

Afb. 5. Markt 55, tweede verdieping, zuidelijke zijgevel vanuit noorden, vakwerkskelet met dichtgezette vensteropeningen (foto: B.Dukers)

Luik de vakwerkbouw nooit helemaal kunnen uitroeien. In 1657 verordende de Luikse prins-bisschop Maximiliaan-Hendrik van Beieren dat alle gebouwen voortaan in steen of baksteen opgetrokken moeten worden en dat de tussenwanden ook van de vloer tot de kap geen hout, maar baksteen moeten zijn.²⁸ Hij verbiedt tevens de strodekkingen, maar zijn verboden leidden niet tot onmiddellijke verstening. Strodaken kwamen in Luik nog in de negentiende eeuw voor en tot vandaag de dag kent deze stad nog een behoorlijk aantal vakwerkgevels, die meestal versteende vakken hebben.

In Maaseik, dat vlak bij de grens met het toenmalige Hertogdom Brabant ligt, worden pas in 1684 brandvoorschriften uitgevaardigd. In het Belgisch-Limburgse Hasselt kwam het verbod op strodekking zelfs pas in 1703.²⁹

In vergelijking met de andere Luikse steden komt Maastricht dus al vrij vroeg in actie tegen houtbouw, ook al hebben die voorschriften dan nog weinig effect. Misschien heeft dit er mee te maken dat de stad voor de helft onder het gezag van de Brabantse Hertog viel, en in de Brabantse gebieden wel eerder met de verstening begonnen werd. In vergelijking met steden in het aangrenzende Rijnland en het Moezelgebied heeft Maastricht weinig vakwerksubstantie meer over, hoewel in verhouding met de Noord-Nederlandse gebieden het nog vrij veel lijkt. De vakwerkbouw wordt in Duitsland nog steeds toegepast en kent ook in stedelijke context nog vele (oude) voorbeelden, bijvoorbeeld in Limburg a.d. Lahn. Toch zijn ook hier gebieden waar steenbouw overheerst. In Oud-Beierse steden bijvoorbeeld, zien we dat de houtbouw vanaf de late middeleeuwen door de steenbouw verdreven is, zoals in de Nederlanden.³⁰ De verstening is sterk regionaal bepaald en kan zelfs binnen één gebied verschillen.

De overgebleven vakwerkresten

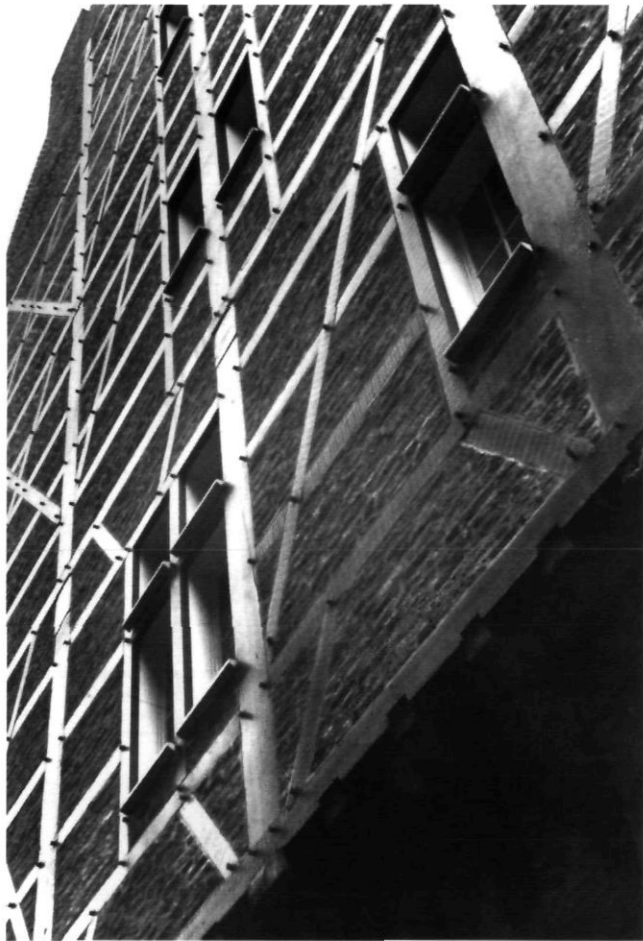
Van de vele duizenden vakwerkpanden die Maastricht rijk geweest moet zijn, is nu nog maar een handvol veelal in een veranderde vorm overgebleven.

Waarschijnlijk de meest bekende vakwerkconstructie, is het Dinghuis aan de Kleine Staat 1, waar op dit moment de VVV in gevestigd is (afb.1). Het oudste Dinghuis van de stad heeft aan de Kersenmarkt gelegen aan een pleintje en wordt in 1229 als 'domus civium' en in 1245 als 'domus communitatis' en 'pretorium' (dinghuis) vermeld.³¹ In de veertiende eeuw, vermoedelijk zelfs vóór 1377, wordt het huis van de schepenfamilie de Mayo/ de Mey door de stad aangekocht voor de huisvesting van de schepenbanken.³² Dit woonhuis stond op dezelfde plaats als het huidige Dinghuis en wordt vermeld in 1402: "het huys geheyt ten Meye ende nu is dat denckhuys in der stat van Trier gelegen in die straete geheyt vurt cruys tusschen die Juedenstraete en het huis van Zeylen van Vleytingen [Kleine Staat 3?]"³³ Het huis had een torentje, waarin de alarmklok en een uurwerk hingen.³⁴ Vanwege de vermelding van deze klok in de raadsnotulen van 1470 als 'oerclock mitten wyser opt dinckhuys', is dit jaartal later als bouwjaar van het nieuwe Dinghuis geïnterpreteerd. De kroniekschrijver Herbenus vermeldde daarentegen in 1485 dat het gebouw slechts zo'n 12 jaar eerder – dus in 1473- was opgetrokken.³⁵ Dendrochronologisch onderzoek staft deze laatste bewering. Drie houtmonsters afkomstig uit balken van verschillende verdiepingen (Bel-etage, tweede en vijfde etage) gaven aan dat het hout in het najaar/winter of voorjaar van 1472/1473 gekapt is, terwijl drie andere monsters daarop met een marge aansloten.³⁶

Het gebouw telt maar liefst acht bouwlagen en heeft een

Afb. 6. Markt 55, zuidelijke zijgevel met bepleisterd vakwerk (foto B.Dukers)

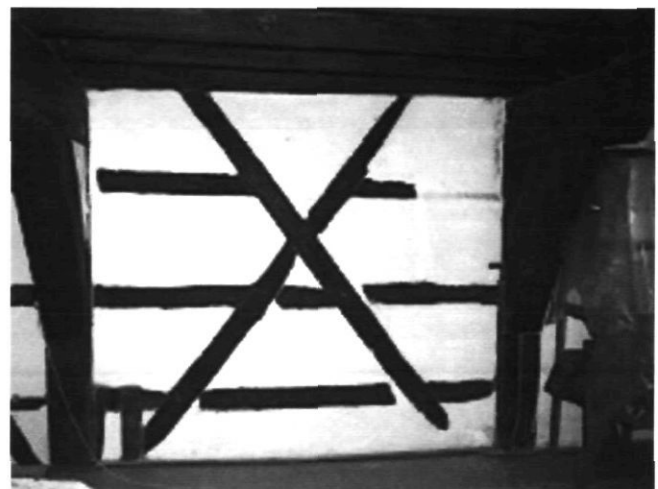
Afb. 7. Markt 71, zijgevel aan H. Geeststeeg ná restauratie (foto: RDMZ 1969)

hardstenen sokkel (begane grond) en façade. De kelder is uitgevoerd in mergelsteen, met resten van breuksteen, die mogelijk afkomstig zijn van de kelder van het vorige huis op deze plek. Op de sokkel rust een vakwerkconstructie van acht traveeën diep, die uitgevoerd is als stapelwerk dat per verdieping bestaat uit dekbalkgebinten op een doorlopende voetplaat. Naar reconstructie van Hekker en Warffemius blijkt dat de vakken oorspronkelijk verstevigd waren met tussenregels en grote Andreaskruizen. Één zo'n vakvulling is bij een restauratiecampagne in de jaren '70 van de vorige eeuw teruggevonden in de scheidsmuur met Kleine Staat 3 (afb.2). Rond 1699 werden de houten vakverstevingen weggehaald en de vakwerkzijwanden met baksteen opgevuld. In de eerste vier traveeën van de eerste verdieping en de eerste vijf van de tweede verdieping bevatten grote kruisvensters met onderluisen. De grote kap, die gedragen wordt door op doorstekende stijlen gelegde flieringen, heeft een asymmetrische vorm die ontstaan is na een Frans bombardement in 1793. Daarvoor had het Dinghuis een symmetrisch vakwerkskelet. Vanaf 1664, na de bouw van het nieuwe stadhuis, functioneerde het Dinghuis als gevangenis en uitkijkpost.

Het buurpand van het Dinghuis, Kleine Staat 3, heeft ook een belangwekkend houtskelet, dat oorspronkelijk een vakwerk wandvulling in de voor- en achtergevel had. De voorgevel is later vervangen door een hardstenen gevel. De achtergevel is op dit moment bedekt met een plankbeschot, maar de onderliggende vakwerkvulling is door R.C.Hekker enige jaren geleden gereconstrueerd.³⁷ De tussengevel met het Dinghuis heeft geen vakvulling; door de rij hoofdstijlen heen kijkt men rechtstreeks op de zijwand van het Dinghuis. De stijlen zijn verbonden met de dekplaten erboven door middel van windchoren aan weerszijden. De tegenoverliggende zuidelijke wand is in de zeventiende eeuw vervangen door een bakstenen muur, met plaatselijk mergelsteen en is door een recente verbouwing op de begane grond en eerste verdieping geheel doorbroken naar Kleine Staat 5.

De gehele vakwerkconstructie is gebouwd op een lage sokkel van hardsteen met daaronder een mergelstenen kelder. Het ontbreken van een wandvulling aan de noordzijde geeft aan dat het huis later dan het Dinghuis gebouwd moet zijn, waarschijnlijk op de plaats van een eerder huis, aangezien bij de beschrijving van het Dinghuis uit 1402 al een buurpand genoemd wordt.³⁸ Het is bekend dat in een raadsbesluit uit 1492 toestemming wordt verleend aan de toenmalige eigenaar van het pand, een zekere W. van Budel, om gebruik te maken van het achtererf van het Dinghuis.³⁹ Dendrochronologisch onderzoek leverde een ruime datering op; ná 1489 ± 6 jaar, hetgeen een bouwjaar in het laatste kwart van de vijftiende eeuw mogelijk maakt en het jaar 1492 niet uitsluit.⁴⁰

Een derde pand aan de Kleine Staat waar tot nu toe vakwerkresten zijn gevonden is nummer 9. Waarschijnlijk is een groot deel van de oorspronkelijke dragende constructie (stijlen en dekplaten) nog aanwezig, maar de balken gingen op het moment van onderzoek nog schuil achter wand- en plafonduwkingen. De wandvullingen zijn vervangen door baksteen. Het pand heeft in de achttiende of negentiende eeuw een

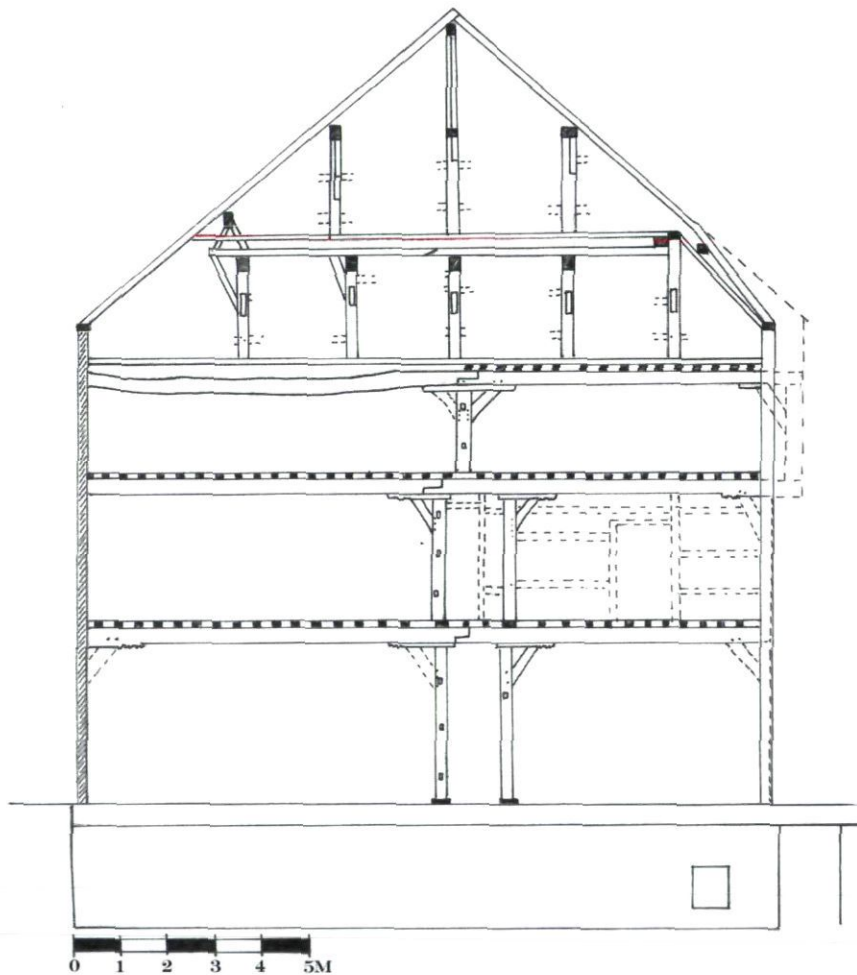
Afb. 8. Markt 71, tussenwand met Markt 70, vak met Andreaskruisverstijving (foto B. Dukers)

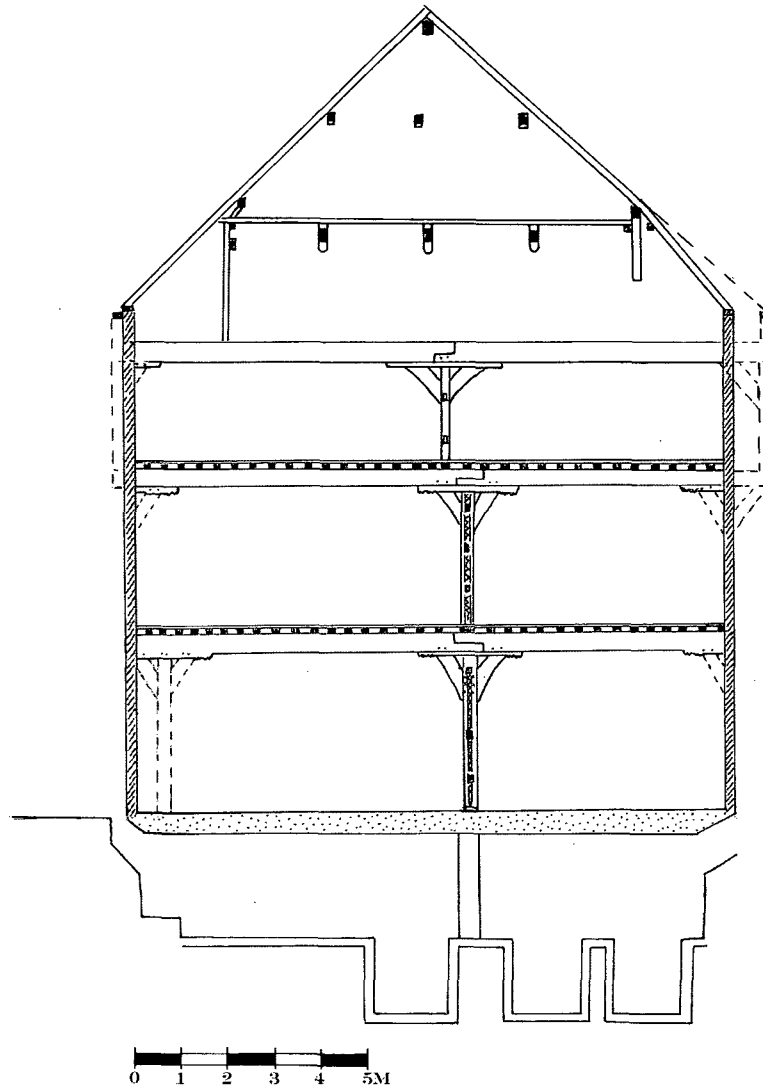
Afb. 9. Markt 71, benedenzone westgevel, Andreaskruis-verstijving en voormalig venster (foto B.Dukers)

nieuwe voorgevel gekregen en is aan de achterzijde ingekort. Ook de kap is niet meer origineel. Het enige duidelijke restant van de vakwerkconstructie zit op zolder in de scheidingsmuur met Kleine Staat 11 (afb.3 en 4). Hier is een vakwerkskelet zichtbaar van tenminste vier vakken diep, met tussenregels en diagonale, naar binnen wijzende schoren. De symmetrie wordt verstoord door allerlei secundaire toevoegingen. De nokstijl, die tot de oorspronkelijke constructie behoort, draagt twee verschillende telmerken '7'. Een monster uit de nokstijl en een monster uit de meest oostelijke stijl gaven beide een datering van ongeveer 1406 AD. Hiermee heeft dit huis - hoewel incompleet - de oudst gedateerde vakwerkconstructie in Maastricht tot op heden.

Completere huizen vinden we aan de Markt in Maastricht; in zowel Markt 55 als Markt 71 is nog een groot deel van het oorspronkelijk vakwerkskelet bewaard gebleven. Van deze twee is Markt 55, genaamd 'In de Blauwe Handt', het jong-

Afb. 10. Grote Looiersstraat 6, dwarsdoorsnede door linker helft van voormalig dubbelpand, gezien vanuit het noorden (tekening B.Dukers op basis eigen opmetingen en opmetingen A.Warffemius 1976)

Afb. 11. Grote Looiersstraat 6, dwarsdoorsnede door rechter helft van voormalig dubbelpand, gezien vanuit het noorden (tekening B. Dukers op basis eigen opmetingen en opmetingen A. Warffemius 1976)

ste. Het betreft een groot hoekpand op het kruispunt van de Markt en de Hoenderstraat (afb.5). Het huidige pand bestaat uit twee samengevoegde oudere panden achter een achttiende-eeuwse hardstenen gevel. Het noordelijkste pand heeft een achtergevel in Maaslandse stijl (muurankers '1607'), het zuidelijke pand betreft een vakwerkconstructie met baksteen vakvulling. Het is het jongst bekende vakwerkhuis tot nu toe en stamt uit het einde van de zestiende eeuw. Dendrochronologisch onderzoek dateerde het tussen 1593 en 1596.⁴¹ Op dit moment zijn er nog resten van het houtskelet bewaard in de noordelijke zijgevel, voor zover die uitspringt achter het buurpand, de achtergevel en de zuidelijke zijgevel. De eerste twee zijn opgemeten en gepubliceerd door R.C. Hekker.⁴² Het vakwerk van de zuidelijke gevel is het beste aan de binnenzijde waarneembaar, hoewel een geoefend oog ook op straat de lij-

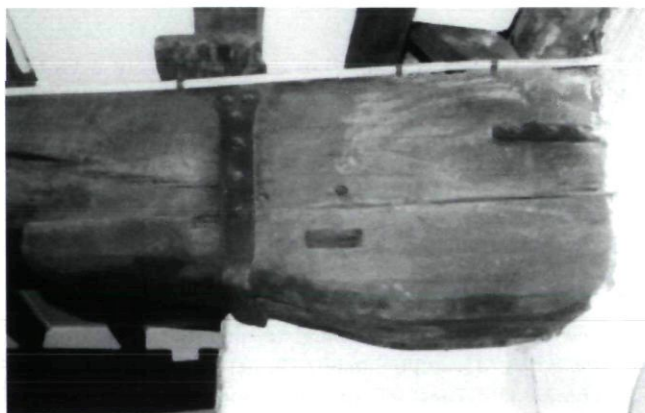
nen van de houtconstructie door de bepleistering heen ziet schijnen (afb.6). De constructie van het pand bestaat uit een hoog stapelwerk (de nokbalk ligt op zo'n 22m hoogte!), met tussenregels en diagonale, naar binnen wijzende, windschoren. Opvallend is dat deze schoren afwisselend voor en achter de regels om zijn gekeept. In het pand zijn geen sleutelstukken aangetroffen en slechts een paar gesneden telmerken, die geen duidelijk systeem aanhouden.

Markt 71 wordt dendrochronologisch anderhalve eeuw eerder gedateerd dan Markt 55, namelijk in het jaar 1456 AD. Het is hiermee enige decennia ouder dan voorheen werd aangenomen.⁴³ Het pand vormt een dubbelhuis met Markt 70 - dat niet in dit onderzoek is opgenomen - en is opgebouwd uit een mergelstenen kelder, een mergelstenen sokkel, met daarop

Afb. 12. Grote Looiersstraat 6, constructie met standvinken op zolder, gezien naar het oosten (foto B.Dukers)

een vakwerkskelet in stapelwerk (afb.7). Rond 1770 is het pand versteend. Het kreeg daarbij een hardstenen voorgevel en de vakken van de zijgevel werden ingevuld met baksteen. De tussenwand met het buurpand bevat nu op bepaalde plaatsen nog originele vakverstijvingen en leemvulling (afb.8).⁴⁴ Na een grondige restauratie in de jaren 1964-1965 is een groot deel van de zijgevel afgebroken en gereconstrueerd; alleen onder de overkragende eerste verdieping is het houtwerk nog origineel. Markt 71 wordt ook wel 'In de Stadt Hannover' genoemd, naar een achttiende-eeuws uithangbord op zolder. Een opvallend kenmerk is de balkconstructie op de begane grond. In het dubbelpand, dus inclusief Markt 70, lopen zeven langs balken van voorgevel tot achtergevel, met een onderlinge afstand van ongeveer 1,70 meter. De diepte van het pand, in totaal ongeveer 15 meter, wordt opgedeeld in twee aaneengesloten balken, voorheen in het midden ondersteund door een standvink. Op de eerste verdieping draait de constructie een kwartslag; de moerbalken liggen daar parallel aan de voorgevel. Alle verdiepingen hebben een samengestelde balklaag. Vanaf de eerste verdieping zijn sleutelstukken

Afb. 13. Grote Looiersstraat 6, console in zijmuur met Grote Looierstraat 8, ondersteunt moerbalk ter vervanging van verwijderde wandstijl (foto B.Dukers)

met een rondstaafprofiel aan te treffen.⁴⁵ Zelfs de vliering heeft versierde sleutelstukken, hetgeen er op kan duiden dat deze verdieping ook voor bewoning in plaats van opslag gedient heeft.

Het bovenste deel van de westelijke zijgevel aan de Heilige Geeststraat had volgens een reconstructie van R.C. Hekker op basis van opmetingen van H.v.d. Wal, grote Andreaskruizen als vakverstevingen, die met halfhoutse verbindingen over de regels gekeept waren. Het overstek op de kinderbalken van de begane grond wordt ondersteund door consoles met dubbel ingezwenkt profiel. Daaronder zijn kleine vakken versterkt met Andreaskruizen, waarbij in het midden twee regels zijn ingevoegd door middel van een lipverbinding. Het is waarschijnlijk dat ze eerder als versierend element dan vanuit een constructieve noodzaak zijn aangebracht. In sommige vakken waren vensters ingevoegd met een houten middenkruis (afb.9). Hoewel er sporen zijn van een houtbeschoot, kan die ook in later stadium zijn aangebracht, toen de kruisschoren niet meer een esthetisch doel dienden. In het pand zijn alleen aan de oostzijde nog eenvoudige gesneden telmerken waarneembaar, aan de westzijde zijn de stijlen en sleutelstukken vervangen bij een restauratie.

Er is in Maastricht nog een vergelijkbaar dubbelhuis bekend, dat oorspronkelijk ook een vakwerkconstructie was. Grote Looiersstraat 6 heeft inmiddels versteende buitengevels, maar herbergt inwendig nog een grote houtconstructie die plaatselijk nog vakwerk wandvullingen heeft.⁴⁶ Het oorspronkelijke pand bestond uit twee woonhuizen onder één kap, maar die wellicht al in een vroeg stadium samengevoegd zijn tot één woonhuis, getuige deuropeningen in vakwerk wanden tussen de panden en een baksteen kelder die de twee mergelstenen kelders aan de achterzijde verbindt. Het huidige huis heeft een asymmetrische plattegrond, waardoor de dwarsdoorsneden door de linker helft en rechter helft verschillen (afb.10 en 11). Tenminste het zuidelijke huis kan getypeerd worden als een looierswoning; in de kelder zijn drie ronde, hardstenen looiputten aangetroffen, die in de kelderbodem verdiept zijn. De mergelstenen kelders vormen de basis voor de houtconstructie erboven; er is geen stenen sokkel aangetroffen, tenminste niet voor de binnenmuren. Net als dubbelpand Markt 71 heeft Grote Looiersstraat 6 een langs balkconstructie, niet alleen op de begane grond, maar ook op de eerste en tweede verdieping. Het pand telt vijf evenwijdige balklagen, die in lengte verschillen, doordat de voorgevel aan de zuidzijde een knik maakt. De twee aaneengesloten balken worden ondersteund door een of twee standvinken, afhankelijk van de overspanning. Op zolderniveau draait de constructie een kwartslag; hier lopen de moerbalken van zij- tot zijmuur, ook in het midden ondersteund door een standvink (afb.12). Bij de zuidelijke zijmuur zijn moerbalken opgelegd in de muur van het buurpand, waarbij gebruik gemaakt wordt van slossen. Kennelijk versteende het buurpand eerder en moest Grote Looiersstraat 6 genoegen nemen met deze oplossing (afb.13). Uit bouwsporen zoals verspringende pengaten en sleutelstukken en door reconstructie van de oorspronkelijke dakhelling

Afb. 14. Muntstraat 31, noordelijke zijgevel van de vakwerk achterbouw met secundaire vensteropeningen en laadluiken (foto: RDMZ 1961)

kan worden opgemaakt dat de achtergevel waarschijnlijk op de tweede verdieping overkraagde. De sleutelstukken op de begane grond en eerste verdieping hebben een dubbel rondstaafprofiel met een gutschdecoratie aan de uiteinden. Op de tweede etage zijn er slechts grof afgewerkte sloffen. Het telmerksysteem bestaat uit rechtsgebroken, gesneden merken, die alleen op de zolderverdieping een mooie reeks opleveren. Op de onderste drie bouwlagen is het systeem wat slordiger en lijkt er een onderscheid gemaakt te worden tussen het voorste en achterste deel (voor en achter de standvink) van het huis.⁴⁷ Het dendrochronologisch onderzoek leverde een meest waarschijnlijke bouwdatum van 1509 AD op.⁴⁸

Een ander zestiende-eeuws pand is Brugstraat 18-20, dat ook een dubbelhuis is, maar een houtconstructie heeft waarbij de moerbalken parallel aan de voorgevel lopen. De voor- en zijgevels zijn vervangen door stenen muren, maar de inwendige houtconstructie en de constructie van de achtergevel zijn nog bewaard. De achtergevel is opgebouwd uit een stapelwerk op een kleine natuurstenen sokkel, waarbij de stijlen op de tweede en derde verdieping doorlopen. Alle verdiepingen hadden twee maal twee houten kruisvensters, met boven lichtopeningen en onder luiken. De vakken onder de ramen waren verstevigd met Andreaskruizen, waarbij de kruisarmen in een middenregel zijn ingepend, in plaats van andersom (zie Markt 71).⁴⁹ Het pand heeft sleutelstukken die qua profiel lijken op die van Grote Looiersstraat 6, maar met iets spitsere uiteinden. Dendrochronologisch onderzoek plaatste de bouwdatum van het pand meest waarschijnlijk in het jaar 1561 of kort daarna.⁵⁰

Een op zichzelf staand geval is de achterbouw van Muntstraat 31, die aan de straatkant geheel aan het zicht onttrokken is (afb.14). Deze vakwerkbouw is in redelijke staat bewaard gebleven. De constructie is met een lessenaardak tegen de stenen buitenmuur van buurpand Muntstraat 29 gebouwd en

is drie meter diep en tien meter breed. De vakwerkconstructie rust op een meterhoge hardstenen sokkel, is vier traveeën breed en vier bouwlagen hoog. De begane grond is sterk verbouwd. De eerste, tweede en derde verdieping hebben een stapelwerk van stijlen en regels, die een regelmatig patroon van rechthoeken vormen. Iedere verdieping rust op een doorlopende wandplaat, die op de balkkoppen van de moerbalken is gelegd. De huidige raamopeningen zijn niet oorspronkelijk en op de derde verdieping zijn in een later stadium laadluiken toegevoegd. De kozijnen hiervan hebben aan de binnenzijde telmerken van Arabische cijfers. Het vakwerkskelet is secundair ingevuld met bakstenen. De goot wordt ondersteund door gootklossen met een ojiefprofiel en een diamantkop aan het uiteinde. Wellicht dat deze ertoe hebben bijgedragen dat R.C. Hekker het pand in de zeventiende eeuw dateerde, maar uit dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat ze niet uit de eerste bouwphase kunnen stammen.⁵¹ Twee houtmonsters uit de derde verdieping van de achterbouw bleken een datering in het midden van de vijftiende eeuw op te leveren. Een monster gaf een precieze veldatum van het hout in het voorjaar/ zomer van 1455, een ander monster ondersteunde deze datering met een marge; 1449 ± 5 jaar.

Naast deze beschreven en gedateerde woonhuizen is er nog een handvol vakwerkhuisen waarvan wél documentatie is overgeleverd, maar geen precieze datering. Voorbeelden hiervan zijn Grote Staat 53 en 56, Rechtstraat 4, Sint Pieterstraat 1, Smedenstraat 7 en Stokstraat 3.⁵²

Vakwerk werd niet alleen gebruikt voor woonhuizen of bijgebouwen, ook kloostergemeenschappen maakten gebruik van de voordelen van deze bouwwijze. Door het relatieve lichtgewicht van vakwerkconstructies werden ze toegepast bij het maken van (overkragende) verdiepingen boven kloostergangen. Voorbeelden hiervan zijn de kloostergangen van het inmiddels gesloopte Wittevrouwenklooster aan het Vrijthof en de kloostergang van het Cellebroedersklooster aan de Cellebroedersgang. Beide dateren uit het tweede decennium van de zestiende eeuw en hebben een eenvoudige verdeling van stijlen en regels, met kruisvensters ertussen.⁵³

In het klooster van de St. Servaas is op een andere, uitzonderlijke manier gebruik gemaakt van een vakwerkconstructie: om een vijftiende-eeuwse kloostergang onder één kap te brengen met een dertiende-eeuwse kloostervleugel, plaatste men een vakwerkwand die de nieuwe nok ondersteunde. De wand bestaat uit twaalf stijlen, die de nok (tevens dekplaat voor het vakwerk) dragen (afb.15). De stijlen zijn door middel van drie regels onderling verbonden en de vakken zijn onderaan verstevigd door Andreaskruizen.⁵⁴ Gekraste telmerken één tot en met elf nummeren de vakken, waarbij de vijf, zes en zeven bestaan uit een omgekeerde V met één tot drie streepjes erbinen. De oorspronkelijke vulling van leem en vlechtwerk is nog aanwezig. De houtmonsters leverden een datering in het laatste decennium van de vijftiende eeuw op, ongeveer tussen 1493 en 1497.⁵⁵

Een laatste toepassing van vakwerk, die vanwege het ontbreken van dateringen niet goed toegelicht kan worden, zijn vak-

werk traptorens, zoals ze ook in Luik bekend zijn. Deze torens konden een vierkante of meerhoekige doorsnede hebben en waren door hun flexibiliteit ook geschikt in combinatie met steenbouw. Achter Stokstraat 30 was tot de jaren zeventig nog een originele toren zichtbaar, maar deze werd afgebroken en met nieuw materiaal gereconstrueerd, waardoor de ouderdom niet meer met behulp van dendrochronologie kon worden vastgesteld.⁵⁶

Hiermee zijn de meeste nog bestaande en enkele reeds verdwenen vakwerkconstructies in Maastricht beschreven, helaas is voor een completer overzicht geen plaats in deze context.

Een typologie?

Het gedane onderzoek doet niet veel af aan de bestaande opvattingen over de algemene typologie van het Maastrichtse vakwerk (woon-) huis. De meeste vakwerkhuisen bestaan immers uit een stapelwerk van apart afgetimmerde verdiepingen en hebben een zogenaamde Maaslandse kap (de flieringen en daksporen worden gedragen door de vakwerkconstructie van de zijgevels in plaats van door een dakconstructie). Maastrichter Brugstraat 18-20 is het enige overgebleven pand waarbij de bovenste twee etages als één zijn afgetimmerd.

Wat betreft de kapondersteuning zijn er tot nu toe drie varianten te onderscheiden. Bij de eerste zijn de flieringen op de stijlen van het vakwerkskelet gelegd, die iets uitsteken boven

het vak waartoe ze behoren. De stijlen worden gesteund door een diagonale schoor.⁵⁷ Bij een tweede mogelijkheid zijn de flieringen op de uiterste stijlen gelegd, die niet uitsteken. Op de flieringen ligt de dekbalk van de verdieping die aan de uiteinden afgeschuind is. De daksporen rusten op de schuine kant van de dekbalken en een punt van de flieringen.⁵⁸ Een derde wijze is een combinatie van de vorige twee, waarbij de stijlen wel doorsteken, maar waarbij een extra balk op de flieringen is gelegd, die de daksporen mede ondersteunt.⁵⁹

Er zijn tot op heden geen voorbeelden bekend van rijk gedecoreerd vakwerk, in tegenstelling tot menig stedelijk vakwerk in Duitsland lijken de Maastrichtse huizen vrij sober. Bovendien werd het vakwerkskelet vaak afgetimmerd met een houten beschoot, zoals te zien is op de zeventiende-eeuwse tekeningen van Maastricht door Josua de Grave en Valentijn Klotz.

Door de dateringen op basis van dendrochronologisch onderzoek is wel een betrouwbaar beeld ontstaan van de ouderdom en opeenvolging in tijd van de vakwerkresten. Het merendeel van de overgebleven vakwerkpannen dateert uit de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Dit zou kunnen duiden op een grote bouwactiviteit in die periode. Helaas blijven hiermee andere perioden uit de Maastrichtse vakwerkgeschiedenis minder goed belicht. Door de beperktheid van het onderzoeksmateriaal is het ook vrij moeilijk om zekere beweringen te doen over ontwikkelingen in de vakwerkconstructie.

Afb. 15. Maastricht, St. Servaas, noordelijke pandhof, zolder: nokdragende vakwerkwand op uitkraging uit ca. 1495 (foto D.J. de Vries 2003)

Al eerder probeerde R.C. Hekker een evolutie in de verscheringsmethoden te vinden, maar deze werd niet bewezen door het dendrochronologisch onderzoek. Diagonale schoren (Kleine Staat 9) en het ontbreken van schuine schoren (Muntstraat 31) zijn geen zestiende en zeventiende-eeuwse ontwikkelingen, maar komen al in de vijftiende eeuw voor. Toch lijken Andreaeskruizen als vakverstijvingen met name in de mode in de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw, maar deze conclusie is niet helemaal hard te maken, doordat het de verzameling vakwerkresten zo divers en gebrekkig van aard is.

Maastrichtse vakwerkbouw in vergelijking met de omliggende gebieden

Uit een vergelijking van de overgebleven vakwerkresten is voldoende materiaal te halen om de Maastrichtse vakwerkbouw op kleine schaal met andere gebieden en steden te kunnen vergelijken. Bij de Maastrichtse kapondersteuningën vielen twee systemen op, die ook in Luik aangetroffen zijn. Het hoge stijlendak blijkt ook in Zuid-Duitsland voor te komen, o.a. in Ravensburg.⁶⁰

De sleutelstukken met het rondstaaf-profiel in Maastricht komen ook op een andere plekken in Oost-Nederland voor: in Horn (L), Arnhem, Venlo en Nijmegen. Daarnaast zijn ze ook in Belgisch-Limburg en recentelijk in Luik aangetroffen.

Bij het telmerkgebruik in Maastricht treffen we allerhande systemen aan. Hoofdzakelijk wordt een systeem met rechtsgebroken merken toegepast, maar daarnaast treffen we ook Vlaamse telmerken, Duitse kammerken en een type merk dat veel voorkomt in het Luikse gebied aan. Bij dit laatste type worden vanaf de '6' tot de '8' de extra streepjes onder een omgekeerde 'V' getrokken. Dit illustreert wellicht hoezeer Maastricht onder verschillende invloeden stond. Voor een groot deel staat de Maastrichtse vakwerkbouw in de Maaslandse c.q. Luikse traditie, onder andere qua dakvorm en materiaalgebruik, maar er zijn ook invloeden uit andere gebieden te ontdekken. Een eerste is de toepassing van plankbeschoot, dat in Luik niet gebruikelijk was en waarschijnlijk aan de invloed van de Brabantse steden is toe te schrijven. Van de Belgisch-Limburgse steden die tussen Brabant en Maastricht lagen, is bekend dat er ook plankbeschoot werd toegepast.

Ten tweede is Maastricht in verhouding tot Luik en Maaseik eerder begonnen met bouwvoorschriften uit te vaardigen, in navolging van de Nederlandse gebieden. De reden waarom steenbouw toch niet zo snel bij de burgers aansloeg, is misschien te zoeken in het feit dat in Maastricht het bouwhout makkelijk verkrijgbaar was. De stad had immers een houtmarkt en een directe toevoer van bouwhout uit de Ardennen via de Maas. Het is dus niet onmogelijk dat de tweeherigheid van het stadsbestuur ook terug te vinden was in de bouwpraktijk van de stad.

Voor de aangrenzende Duitse gebieden is het moeilijk om directe verbanden met de vakwerkbouw in Maastricht te

bewijzen. In Hessen en het Zuidelijk Rijnland komen in de veertiende eeuw dan wel langsbalkconstructies voor, maar een duidelijk verband met het vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse voorbeeld in Maastricht is niet te leggen. Bovendien betreft het een ingewikkelder, drievoudig systeem. Het voordeel van de langsbalkconstructie is in beide gebieden wel gelijk: een grotere overkraging zonder steekbalkjes.⁶¹ In de Duitse gebieden wordt, net als in Maastricht, meer gebruik gemaakt van half-houtse verbindingen ten opzichte van het systeem met pen-en-gatverbindingen.

Conclusie

De dendrochronologie heeft de kennis van de Maastrichtse vakwerkconstructies op een hoger peil gebracht, maar kan helaas niet de schade inhalen die door de tijd aan diens stedelijke houtbouw is toegebracht. Hoewel er in de toekomst vast nog onbekende vakwerkresten in Maastricht zullen worden aangetroffen, kunnen veel vragen misschien wel nooit opgelost worden, omdat de overblijfselen van zo'n diverse en incomplete aard zijn. Toch is er met een datering van de vakwerkpanden al een klein doel bereikt. Bij nieuw onderzoek en bij vergelijking met andere vakwerksteden is er nu nauwkeuriger materiaal voorhanden. In verhouding tot steden als Luik of Limburg an der Lahn, komt Maastricht er karig vanaf, maar op nationaal niveau blijft het dé Nederlandse stad die nog de meeste tastbare herinneringen heeft aan haar houten verleden.

Noten

- 1 R.C. Hekker, 'Het vakwerkhuis van de late middeleeuwen tot omstreeks 1850 in Maastricht en Sittard', in: Hekker, Kolman, *Ten voordele en cierraat van dese stad*, studies over houten huizen in Nederlandse steden, Zeist's Gravenhage 1989
- 2 Scriptie begeleider; prof.dr.D.J.de Vries, tweede lezer; prof.dr. A.J.J.Mekking
- 3 Voor een uitgebreidere beschrijving van een aantal panden en reconstructietekeningen verwijs ik naar Hekkers artikel; een herhaling van diens nauwkeurige weergave brengt immers geen nieuwigheden aan het licht.
- 4 R. Meischke, 'De bouwgeschiedenis van een stadswijk', in: *Stokstraatgebied Maastricht*, Maastricht 1973 (a), 125-256
- 5 In dit artikel wordt vooral ingegaan op de dendrochronologisch gedateerde vakwerkpanden, voor de overige wordt verwezen naar de doctoraalscriptie.
- 6 R. Meischke, 'Het Maastrichtse burgerhuis van de vijftiende tot de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 72 (1973), 68-102
- 7 Mondelinge mededeling E. Wetzels, projectleider opgravingen project Markt-Maas.
- 8 In 'Eenige bijzonderheden omtrent straten, pleinen en bewoners van het oude Tricht' van J. Schaepkens van Riemst in *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* (verder afgekort als P.S.H.A.L.) uit 1907 en in de latere aanvulling hierop door Schaepkens jr. uit 1931, staan veel vermeldingen van huizen uit de

- dertiende en veertiende eeuw.
- 9 P.S.H.A.L., 1907, 83
 - 10 Jaarboek voor het Hertogdom Limburg, 1851, 260
 - 11 Hekker 1989, 13
 - 12 P.S.H.A.L., 1931, 216
 - 13 L. Crahay, *Coutumes de la Ville de Maastricht*, Brussel 1876, 279
 - 14 Idem, 280
 - 15 Idem, 281
 - 16 Meischke, 1973a, 214, o.a. te zien bij Grote Looiersstraat 6
 - 17 P.S.H.A.L., 1909, 165
 - 18 Hekker, 1989, 16
 - 19 P.S.H.A.L., 1933, 71
 - 20 P.S.H.A.L., 1915, 267-268
 - 21 J. van den Boogard, S. Minis, *Monumentengids Maastricht*, Leiden 2001, 18
 - 22 Achtergevel Smedenstraat 7 (inmiddels vervangen), achterbouw Brusselsestraat 97-99 (gesloopt)
 - 23 Hekker 1989, 17, Meischke 1973a, 213
 - 24 R. Meischke, 'De bouwgeschiedenis van een stadswijk', in: *Stokstraatgebied Maastricht*, Maastricht 1973, 125-256
 - 25 Chr. J. Kolman, Houten gevels in het Nederlandse stadsbeeld (14de -18de eeuw) in: R.C. Hekker, Chr. J. Kolman, "Ten voordele en cieraat van dese stad"; studies over houten huizen in Nederlandse steden, Zeist /'s Gravenhage 1989, 43 26 idem, 74
 - 27 Idem, 84
 - 28 Th. Gobert, *Liège à travers les âges, les rues de Liège*, Luik 1924, 328
 - 29 W. Driesen, 'Der ländliche Fachwerkbau in Belgisch Süd-Limburg', in: Hausbau in Belgien, *Jahrbuch für Hausforschung* 44 (1998), 169
 - 30 G.U. Grossmann, *Der Fachwerkbau in Deutschland; Das historische Fachwerkhaus, seine Entstehung, Farbgebung, Nutzung und Restaurierung*, Köln 1998, 120
 - 31 P.S.H.A.L., 1932, 76
 - 32 H.H.E. Wouters, 'Maastricht, stad aan heerbaan en rivier', in: *Stokstraatgebied Maastricht*, Maastricht 1973, 35
 - 33 P.S.H.A.L., 1907, 213
 - 34 P.S.H.A.L., 1907, 150
 - 35 Hekker, 1989, 18, Van Nispen tot Sevenaer, 1926, 110
 - 36 Rapport stichting RING, Amersfoort
 - 37 Hekker 1989, 21
 - 38 Zie noot 33
 - 39 E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, eerste stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht, vijfde aflevering*, 's Gravenhage 1953
 - 40 De monsters werden in 1989 genomen, twee ervan werden in 1995 alsnog gedateerd. Een monster uit een zolderbalk bij de voorgevel gaf de genoemde datering van 1489± 6 jaar. Een monster uit een stijl III op zolder gaf de datering 1469, maar betreft waarschijnlijk hergebruikt hout of hout dat lange tijd na de kap is blijven liggen.
 - 41 Voor de datering is gebruik gemaakt van boringen die in 1990 en 2001 zijn gedaan. Uit drie onderzochte monsters kwamen de dateringen; 1590 ± 6 jaar (zolderbalk rechterpand), 1599 ± 6 jaar (windschoor zuidwand, tweede verdieping) en 1596 ± 6 jaar (moerbalk tweede verdieping). Een combinatie van deze mogelijke bouwperiodes toont aan dat het meest waarschijnlijke bouwjaar tussen 1593 en 1596 ligt. De Vries, 'Monumenten Dendrochronologisch gedateerd (3)', in: *Bulletin KNOB* 1990, 21.
 - 42 Hekker, 1989, 24
 - 43 R.C. Hekker dateert het pand eind vijftiende eeuw, gelijktijdig met Kleine Staat 3, Hekker 1989, 21 Twee dendrochronologisch onderzochte houtmonsters (een van de tweede en een van de derde verdieping) leverden een datering op van najaar/ winter 1455/56 AD en 1456 AD± 6 jaar.
 - 44 De scheidingmuur steekt boven de twee dakhelften uit en lijkt geheel van baksteen, maar inwendig blijkt de muur op bepaalde etages nog uit vakwerk met leenvulling te bestaan.
 - 45 Op de begane grond was door verbouwingen en betimmeringen niet vast te stellen of er nog sleutelstukken bewaard waren.
 - 46 De zijgevels zijn waarschijnlijk al in 1638 versteend, gezien een jaaranker in de noordelijke zijgevel. De voorgevel is mogelijk later versteend of later nogmaals aangepast, gezien het jaaranker '1700' aldaar.
 - 47 De telmerken bestaan hier vaak uit een 'S'-vorm en enkele rechte strepen en hebben met name aan de achterzijde een extra richtingteken.
 - 48 Twee monsters met wankant, werden gedateerd in het najaar of de winter van 1508/1509.
 - 49 Reconstructie: Hekker 1989, 24
 - 50 In 1994 werden er monsters genomen door D.J. de Vries, die na analyse een datering gaven van 1561 AD en 1562 ± 5 jaar.
 - 51 Hekker 1989, 27
 - 52 Hekker, 1989, Meischke, 1973
 - 53 Het vakwerk van het Wittevrouwenklooster werd door De Vries tussen 1510 en 1515 gedateerd (De Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (3)', in: *Bulletin KNOB* 1990-5, 22) . De vakwerkconstructie van het Cellebroedersklooster is bij een restauratie volledig vervangen, maar een monster uit de kap van de kapel dateerde deze in 1511. De bouw van de vakwerkkloostergang zal niet ver van deze datum afliggen, aangezien de gang direct aan de kapel gebouwd is.
 - 54 Voor een verdere beschrijving van de constructie en voor afbeeldingen, zie: Warffemius, 'De resten van het St. Servaasklooster of de Maternushof', *Bulletin KNOB* 79 (1980), 167-172
 - 55 Een drietal monsters leverde een betrouwbare dendrochronologische datering op; 1493 ± 6 jaar AD, 1489-1497 AD en 1499± 6 jaar AD. Een overlapping van deze tijdsperiodes levert een plausibele bouwdatum tussen 1493 en 1497 op.
 - 56 Meischke, 1973a, 524
 - 57 Voorbeelden hiervan zijn: het Dinghuis, Grote Staat 56 (gesloopt, reconstructie Hekker 1989), Grote Staat 53, Markt 55, St. Pieterstraat 1 (gesloopt, reconstructie Hekker 1989), Stokstraat 3 (reconstructie H.J. Zandkuijl, Meischke 1973, 458-459).
 - 58 Voorbeelden: Markt 71 en Kleine Staat 3.
 - 59 Voorbeeld: Rechtstraat 4 (reconstructie Hekker 1989, 25)
 - 60 Meischke gaf ook al aan dat de Maaslandse dakvorm in deze gebieden en in Zwitserland voorkwam, maar ik heb geen direct bewijs gevonden dat het type zich van daaruit verspreid moet hebben. Het genoemde voorbeeld in Ravensburg stamt uit 1430 en toen bestond deze dakvorm al in Maastricht (zie Kleine Staat 9). Grossmann, 1998, 118-119
 - 61 Grossmann 1998, 113

Venlo, verrassend middeleeuws

Birgit Dukers en Bart Klück

Inleiding

Tot voor kort werd gedacht dat in de Noordlimburgse stad Venlo het monumentale aanbod vooral bestond uit gebouwen uit de negentiende en twintigste eeuw. Daarnaast was er een kleine groep kerkelijke monumenten en slechts een handje vol oudere panden bekend. De stadsgeschiedenis van Venlo gaat terug tot de middeleeuwen, maar in 1993 was er slechts een klein aantal panden van vóór 1850 beschermd als rijks- of gemeentelijk monument.¹ De algemene opvatting was dat van de stad van vóór 1800 niet veel bouwmassa meer bewaard was gebleven.

Deze opvatting gaat onder andere terug tot de eerste monumenteninventarisatie door de Rijkscommissie voor de Monumenten in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Hierbij

werd de binnenstad van Venlo tamelijk vluchtig geïnventariseerd, door vooral aandacht te besteden aan de gevels aan de straatzijde.² Slechts een tiental huizen uit de 'Late Gotiek en Renaissance' en een dertigtal huizen uit de periode zeventiende tot negentiende eeuw werden geselecteerd en beschreven. Niet lang daarna sloeg het noodlot toe: bij bombardementen tijdens de Tweede Wereldoorlog werd een deel van de stad verwoest. Met name het gebied tussen de Jodenstraat en de Havenkade in het zuidwesten van de binnenstad was er zwaar aan toe, uitgerekend een paar huizenblokken waar de Rijkscommissie een groot aantal historische panden had aangewezen. Al voor de oorlog was er al flink gesaneerd aan de Jodenstraat, maar na het opruimen van het oorlogspuin was er zelfs bijna alle historische bebouwing verdwenen (afb.1).³ Gelijk met de Wederopbouw werd de binnenstad onderwor-

Afb. 1A. Luchtfoto van Venlo uit 1951, de schade van de oorlogsbombardementen is nog goed in de stadsstructuur zichtbaar. De dikke lijn geeft de contouren van de middeleeuwse stad aan, bewerking auteur (Copyright © 2004, dienst voor het kadaster en de openbare registers, Apeldoorn)

Afb. 1B. Plattegrond van de binnenstad van Venlo, uitsnede uit de plattegrond in het adresboek van 1932 (Gemeentearchief Venlo)

Afb. 2. Kadastrale kaart van de binnenstad van Venlo met de resultaten van de globale inventarisatie. Donker aangegeven zijn de aangetroffen middeleeuwse gebouwen (incl. kerken en stadhuis), de stippellijnen duiden op mogelijke middeleeuwse resten. Inventarisatie: B. Klück en B. Dukers (kaart: B. Dukers)

pen aan een nieuwe saneringsgolf. Met name aan de westkant, tussen Jodenstraat/Havenkade en Maaskade/Lomstraat, werden hele bouwblokken opgeofferd voor nieuwbouw. Ten minste tweederde van de panden die in de *Geïllustreerde Beschrijving* van 1937 zijn beschreven, was verdwenen. Hierdoor leeft er sinds de jaren vijftig het idee dat de historische binnenstad in de oorlog verloren is gegaan en dat het overgrote deel van de bebouwing naoorlogs of hooguit nog negentiende of vroeg-twintigste-eeuws is. Het zal dan ook niet verbazen dat er op de eerste monumentenlijst van Venlo, opgesteld in het monumentenjaar 1975, slechts zeven woonhuizen in de binnenstad van vóór 1850 vermeld staan.⁴

Het afgelopen jaar is de binnenstad opnieuw globaal geïnventariseerd, dit keer door niet alleen op de voorgevels te letten, maar ook aandacht te besteden aan de structuren erachter. Per bouwblok werd een verkenning uitgevoerd, waarbij ieder pand ook aan de achterzijde werd bekeken. Opnames vanaf de straat werd aangevuld met waarnemingen vanaf hoge punten in de stad – zoals torens of hoogbouw- en met recente en oude luchtfoto's. Aan de hand van dit materiaal kon er veel informatie vergaard worden over de ouderdom van achtergevels en kappen, die vaak een oudere oorsprong hebben dan de voorgevels. De uitkomsten waren opzienbarend: tenminste zestig panden in de binnenstad hadden afgaande op het exte-

Afb. 3. Venlo, minuutplattegrond door Jacob van Deventer ca.1570, centraal op de kaart is het middeleeuwse stratenkruis zichtbaar (wit plein), waar later de huidige Markt zou ontstaan (kaart: Gemeentearchief Venlo)

rieur nog min of meer een laat-middeleeuwse opbouw, vaak met originele kapconstructie.⁵ Daarnaast werden rond de dertig panden geteld die mogelijk nog deels uit laat-middeleeuwse bouwmassa bestonden, maar in de loop der tijd aan grote veranderingen onderworpen waren.

De geselecteerde panden zijn ingekleurd in een kadastrale kaart, waardoor de verspreiding van de (mogelijk) middel-

Afb. 4. Zicht op de Venlose binnenstad vanaf de St. Martinuskerk. Links naast het stadhuis zijn de daken van een grote concentratie (laat-) middeleeuwse huizen zichtbaar, gelegen aan de Markt en de Gasthuisstraat (foto: B. Klück)

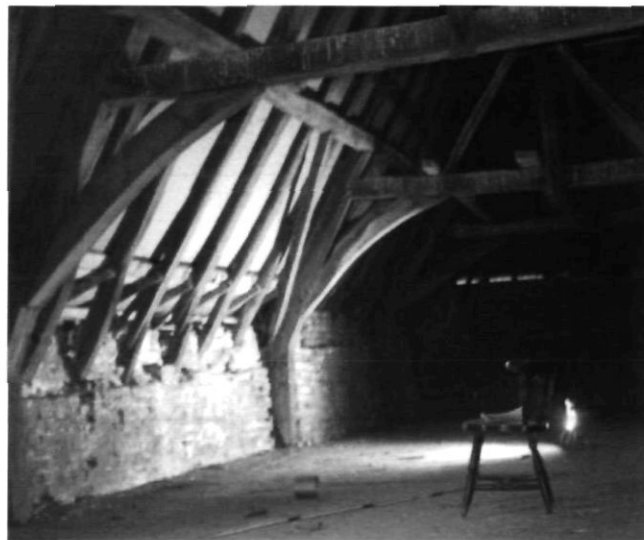
Afb. 5. Venlo, de zuidelijke gevelwand van de Markt met van links naar rechts: Markt 28 ('Lotus') – 27 – 26 – 25 – 24 – 24A – Steenstraat 1, achter deze panden de toppen van de panden aan de achtergelegen Houtstraat (foto: B.Kück en B.Dukers)

eeuwse panden in de binnenstad goed zichtbaar is (afb.2). De panden concentreren zich vooral rondom de Lomstraat, de Markt, de Gasthuisstraat en de Parade. Dit is een groep straten die ook in de middeleeuwse stadsstructuur van grote betekenis was. De structuur van de huidige binnenstad komt nog grotendeels overeen met de stadsplattegrond die Jacob van Deventer rond 1570 van Venlo tekende (afb.3). De hoofdstructuur wordt gevormd door de kruisende straatassen Lomstraat-Vleesstraat (noord-zuid) en Steenstraat – Gasthuisstraat – Parade (west-oost). In het westen vormde tot de Tweede Wereldoorlog de lijn Jodenstraat – Oude Markt – Maasschrikkel een tweede (doch oudere) lineaire as van noord naar zuid. Tussen deze as en de Lomstraat - Vleesstraat waren verschillende verbindingstraten.

Na de saneringen van voor en na de Tweede Wereldoorlog hebben zich vooral veranderingen voorgedaan aan de westkant van de stad, maar de hoofdstructuur en grote delen van de historische bebouwing elders zijn bewaard gebleven. Dit ondanks drastische herbouwplannen die in 1945-1946 voorgesteld werden door de architect J. Kayser, waarbij onder andere de rooilijnen van straten dusdanig verlegd zouden worden dat de bebouwing van veel percelen ingrijpend gewijzigd moest worden. Gelukkig is de reconstructie beperkt gebleven tot invulling van de percelen van verwoeste panden met Wederopbouw gebouwen, die zich vaak in de schaal van de historische stad voegden. Één middeleeuws bouwblok werd doorbroken voor de aanleg van een nieuwe straat richting de Markt.⁶ Bijna het hele gebied ten noordwesten van de Markt werd in de decennia na 1970 van nieuwe bebouwing voorzien, onder andere ten behoeve van de bouw van een nieuw stadskantoor en nieuwe schouwburg.⁷

Ondanks deze veranderingen aan de binnenstad blijkt er zich dus nog een grote groep middeleeuwse panden in Venlo te bevinden (afb.4). Een nader bouwhistorisch onderzoek bij een aantal geselecteerde panden en enkele korte verkenningen bevestigen in alle gevallen de uitkomsten van de inventarisatie. Hieruit blijkt dat er inderdaad nog veel huizen met laat-middeleeuwse opzet in het stadscentrum aanwezig zijn.

In het kader van een scriptie voor de KU Leuven concentreerde zich een bouwhistorisch onderzoek op een drietal huizen aan de Markt van Venlo en een gebouwencomplex aan de

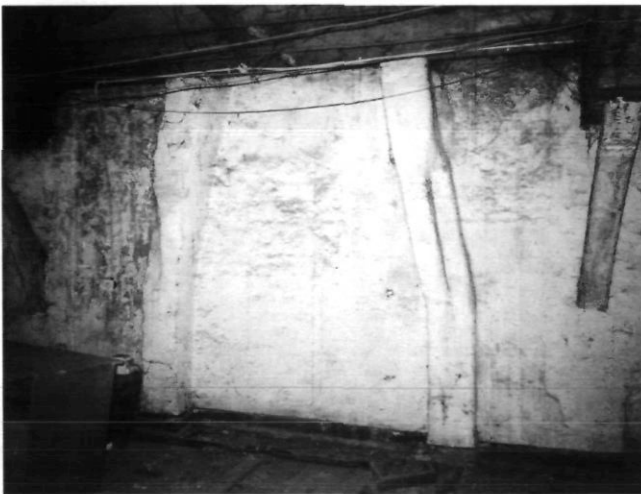
Afb. 6. Venlo, Markt 26: kap richting het zuiden, zicht op tweede en derde spant vanaf de voorgevel (foto: B.Dukers)

Houtstraat, een straat die parallel achter de Markt ligt (afb.5).⁸ Deze panden zijn in het bezit van één eigenaar, die in de zomer van 2003 welwillend toegang verschafte voor onderzoek. De panden waren op dat moment (deels) in gebruik en er waren geen directe plannen voor restauratie of renovatie. Hoewel het onderzoek dus niet-destructief moest blijven was het wel mogelijk een goed inzicht te krijgen in de aard van de casco's. Het algemene beeld dat hieruit voortkwam, was dat er in de (late-)middeleeuwen grote veranderingen hadden plaats gevonden aan de gebouwen, indirect veroorzaakt door veranderingen in de stedelijke structuur.

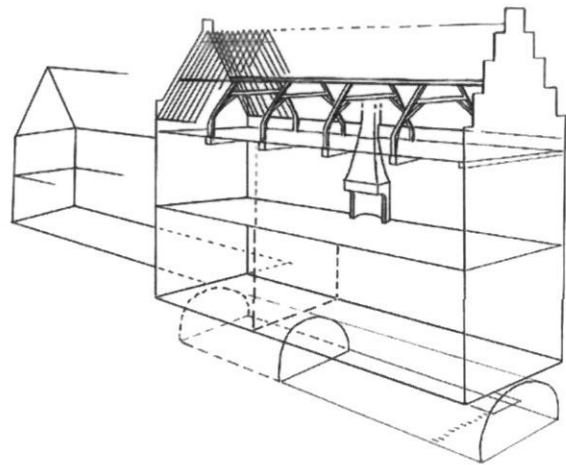
Bouwhistorisch onderzoek naar huizen aan de Venlose Markt

Centraal aan het Venlose marktplein ligt Markt 26, recht tegenover de ingang van het huidige stadhuis (anno 1599). Het pand heeft een hoge, met baksteen gewelfde kelder met daarboven een lage begane grond, twee lage verdiepingen en een grote middeleeuwse kap.⁹ De kap bestaat uit een viertal tussenbalkjucken, voorheen ook wel 'Nijmeegse spanten' genoemd, die in Venlo vaker aangetroffen worden (afb.6).¹⁰ Dendrochronologisch onderzoek in de kap en op de tweede verdieping leverde tot nu toe helaas nog geen mogelijke bouwdatum voor het pand op.¹¹

Vanaf de kelder tot aan de kap is een duidelijk faseverschil zichtbaar vanaf het derde spant vanaf de voorgevel tot aan de achtergevel, oftewel de laatste travee. In de kelder uit zich dat in een naad in het keldergewelf, op ongeveer tweederde van de diepte. Het achterste deel van de kelder is een twintig centimeter hoger dan het voorste deel. Op de begane grond en eerste verdieping zijn door interieurafwerkingen geen bouwsporen zichtbaar, maar op de tweede verdieping wijkt de laatste travee af van de eerste drie. Deze verdieping lijkt sinds de late middeleeuwen nauwelijks te zijn veranderd. Onder de moerbalken zijn op één na alle sleutelstukken aanwezig, hoe-

Afb. 7. Venlo, Markt 26: tweede verdieping, westelijke muur met restanten van een laat-middeleeuwse schouw (foto: B.Dukers)

Afb. 8. Venlo, Markt 26: driedimensionale reconstructietekening van de toestand in de zestiende eeuw, gezien vanuit het noord-oosten (tekening: B. Klück)

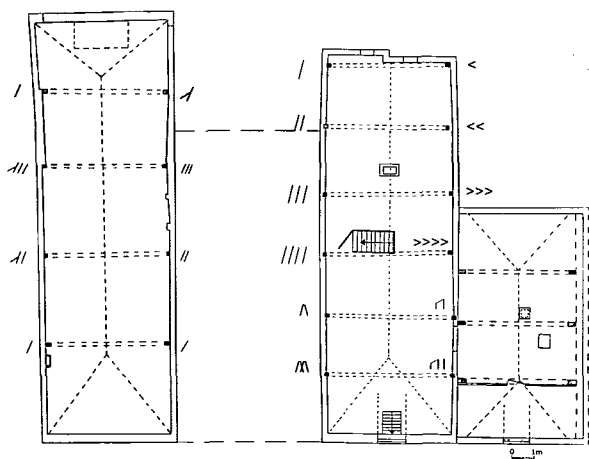
wel hier en daar zwaar beschadigd. De eerste drie moerbalken hebben sleutelstukken met een peerkraalvorm, terwijl de sleutelstukken onder de vierde moerbalk een profiel met een eenvoudige open boogvorm hebben.

Een verdieping hoger, in de kap is ook het laatste spant afwijkend. De eerste drie spanten zijn vanaf de voorgevel oplpend genummerd met getrokken, rechtsgebroken telmerken van één tot drie, terwijl het laatste spant een gekapt telmerk één heeft. Het spant heeft op het eerste gezicht dezelfde vorm als de voorste drie, maar bij nadere beschouwing valt op dat de knik in het spantbeen hoger ligt dan bij de vorige spanten en het een recht in plaats van een licht gebogen korbeel heeft. Het vierde spant is dus in een latere periode toegevoegd, waarbij goed op de bestaande spanten gelet is. De hiervoor genoemde bouwsporen in verschillende bouwlagen kunnen duiden op een uitbreiding naar achteren of, meer waarschijnlijk, een verhoging en eventuele versterking van een bestaand achterhuis.

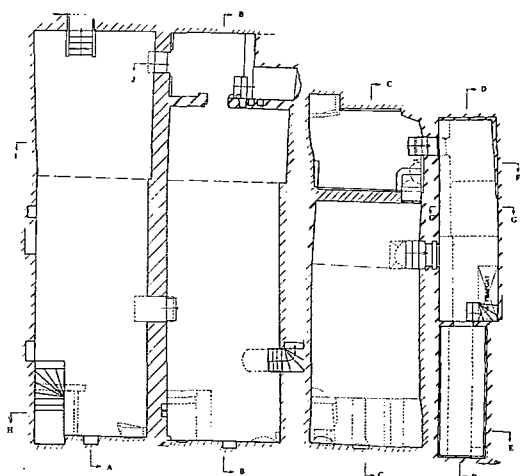
De lage verdiepingshoogtes doen vermoeden dat de huidige indeling niet de originele verdiepingindeling is. Dit wordt bevestigd als de tweede verdieping beter bekeken wordt. Hier zijn onder alle moerbalken nog de laat-middeleeuwse, gedecoreerde sleutelstukken aanwezig, die duiden op een voornamere ruimte. Dit idee past niet bij de huidige lage verdiepingshoogte van amper twee meter. Tegen het midden van de westelijke zijmuur zijn de bakstenen zijwangen van een schouw aanwezig, die met een knik overgaan in het afgehakte metselwerk van de schouwboezem (afb.7). Deze knik zit ongeveer 90 centimeter boven de huidige vloer. De bepleistering van de wanden van de verdieping loopt onder de vloer door en dit, gecombineerd met de eerdere aanwijzingen, geeft aan dat het oorspronkelijke vloerniveau van de tweede verdieping ongeveer 1.25 meter lager heeft gelegen. Gezien de lage verdiepingshoogte van de ondergelegen eerste verdieping en de begane grond is het dus logisch om aan te nemen dat het pand

in een eerdere bouwphase slechts één verdieping boven de begane grond telde en dat de huidige eerste verdieping er later tussen is gevoegd.

Omdat de oorspronkelijke eerste verdieping rijk gedecoreerde sleutelstukken bezit en de schouw centraal in de ruimte stond, lijkt het duidelijk dat deze ruimte een representatieve functie had en niet als opslagruimte diende, zoals gebruikelijk is in handelshuizen. Het is dus waarschijnlijk dat het hier niet om een 'gewoon' handelshuis gaat, zoals het merendeel van de andere panden rondom de Markt, maar om een huis met een publieke functie, mogelijk een feestzaal. Deze functie behoort tot de tweede bouwphase van het pand, waarbij de verdieping

Afb. 9A. Markt 26 en 24-24A: kapplattegronden, inclusief de telmerken, de tekening is zuid-noord georiënteerd, met de voorgevels aan de onderkant (tekening: B.Dukers)

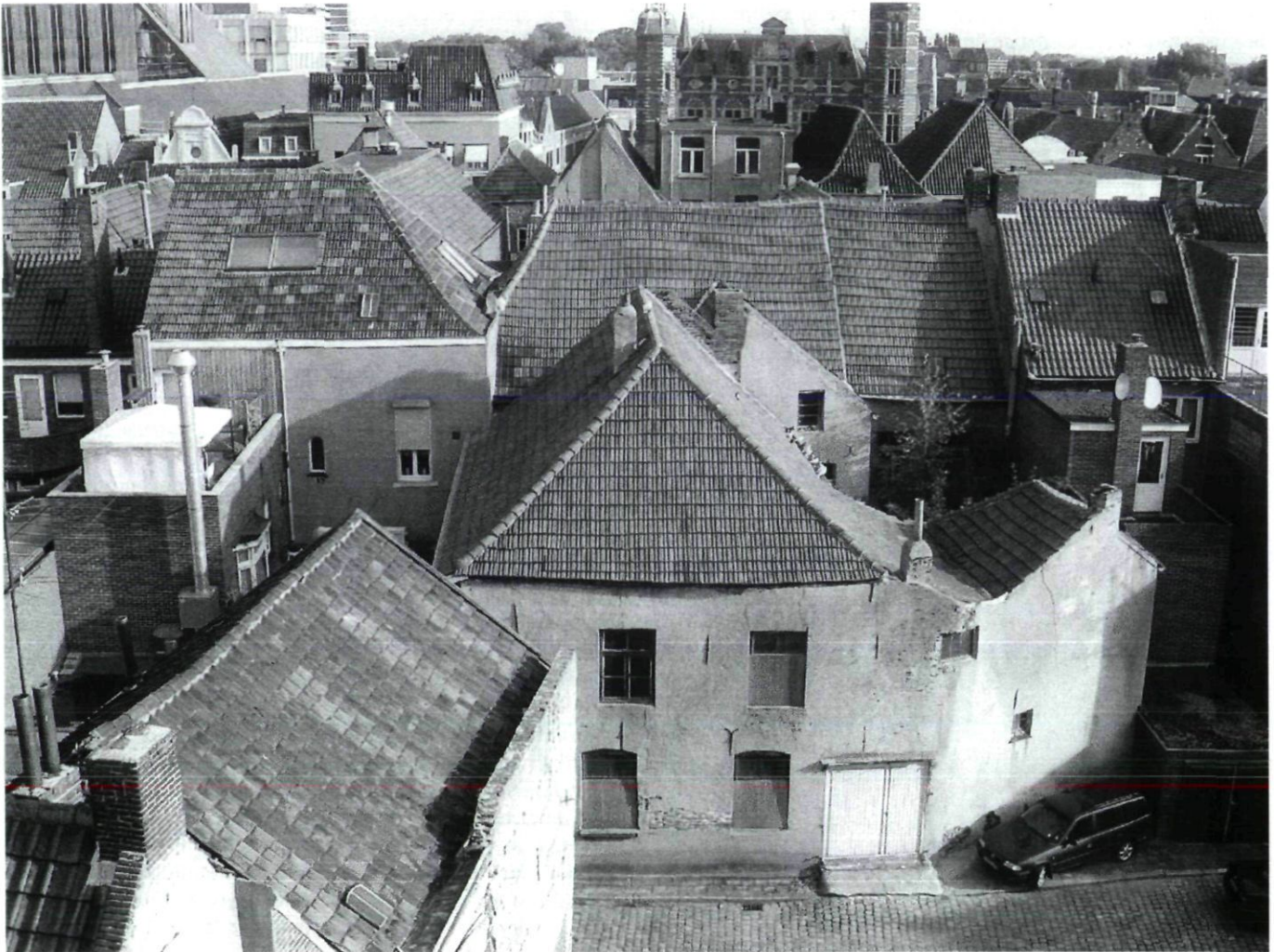
Afb. 9B. Markt 26, 25, 24-24A: kelderplattegronden, hierop is duidelijk de verlenging van de voorkelders van alledrie de panden te zien aan de stippellijn die de bouwnaad in het keldergewelf aangeeft. De westelijke kelder van nr. 24A ontbreekt op de tekening (tekening: BAAC bv. Den Bosch 2004)

naar achteren verlengd werd. De schouw staat nu immers centraal in de ruimte in het derde balkvak, dat pas na de verlenging in het midden kwam te liggen. Dit moet ergens in de zestiende eeuw hebben plaatsgevonden, afgaande op de vormgeving van het vierde, toegevoegde sleutelstukpaar op de eerste verdieping (afb.8).

Twee huizen verder, bij Markt 24, heeft ook een ingrijpende verandering plaatsgevonden in de zestiende eeuw.¹² Het pand heeft waarschijnlijk een vijftiende-eeuwse kern, vermoedelijk met een stenen voorhuis en een achterhuis, dat mogelijk in vakwerk was geconstrueerd. Voor- en achterhuis waren apart onderkelderd, met loze ruimte tussen de kelders. De achterkelder heeft een dwarsgeplaatst gewelf. In de zestiende eeuw zijn voor- en achterkelder aaneengesloten door uitbreiding van de voorkelder naar achteren. Dit is zichtbaar in een duidelijke bouwnaad in het keldergewelf. Het bleven echter afzonderlijke ruimtes, maar er werd een doorgang in de tussenmuur gemaakt. Het achterhuis is bij deze campagne in steen herbouwd en samen met het verbouwde voorhuis overkapt. Deze kap is dendrochronologisch gedateerd in 1564 AD en vertoont geen sporen van incorporatie van een eerdere kap, hetgeen er op duidt dat het voorgaande pand waarschijnlijk een verdieping lager was.¹³ Tot het begin van de negentiende eeuw bestond de kap uit vijf spanten en twee strijkspanten, die telkens opgebouwd waren uit twee gestapelde jukken van krommers en een dekbalk. Rond 1800 is het voorste strijkspant samen met de topgevel verwijderd om het pand te 'moderniseren' met een lijstgevel (afb.5). Inwendig is er op dit moment nog steeds een scheiding tussen voor- en achterhuis in de vorm van een tussenmuur, als restant van de vijftiende-eeuwse indeling met voor- en achterhuis.

Bij de zestiende-eeuwse bouwcampagne hoort de bouw van een zijhuis, dat op dit moment het zelfstandige huis Markt 24A vormt. Dit was in de zestiende eeuw slechts één bouwlaag hoog, maar was wel onderkelderd met een dubbele kelder. In het begin van de negentiende eeuw werd er een verdieping opgebouwd en kreeg het zijhuis een nieuwe kap, waardoor het geschikt was voor afzonderlijke bewoning.

Zowel bij Markt 26 als bij Markt 24 vindt er in de zestiende eeuw een verlenging van de voorkelder naar achteren plaats, die samen gaat met het verstenen van het achterhuis of deels verlengen van het voorhuis. Van het huis Markt 25, dat tussen beide panden ligt, zijn alleen de middeleeuwse kelders overgebleven, de bovenbouw is in 1912 vervangen door nieuwbouw (afb.9). Toch laten deze kelders zien dat het middeleeuwse pand Markt 25 óók een dergelijke versterking of verlenging gehad heeft. In de kelder, die net als Markt 24 uit een voor- en een achterkelder met tegengesteld gewelf bestaat, is op tweederde van de voorkelder een duidelijke bouwnaad zichtbaar die op verlenging van de voorkelder naar achteren wijst. Deze naad blijkt na opmeting ook nog eens op precies dezelfde diepte als de naad in het gewelf van nr. 26 te lopen.¹⁴ De kelders van Markt 26 en 25 zijn even diep, de kelder van Markt 24 heeft kleinere afmetingen, maar desalniettemin is bij de drie panden op rij een zelfde ontwikkeling te zien: een

Afb. 10. Venlo, Houtstraat 9-11 vanaf de achterzijde (foto: B.Dukers)

schaalvergroting in de zestiende eeuw. De vraag is waarom deze drastische vergrotingen plaats vonden en of er een gezamenlijke aanleiding voor was.

Stedelijke ontwikkelingen

Kijken we naar de stedelijke ontwikkeling van Venlo in de zestiende eeuw dan zien we dat er duidelijke verschuivingen plaatsvinden ten opzichte van de veertiende- en vijftiende-eeuwse stad. De huidige Markt was de vijftiende eeuw niet meer dan een vergroot kruispunt van wegen, namelijk van de Steenstraat – Gasthuisstraat en de Lomstraat – Vleesstraat. Deze plek wordt in archieven aangeduid met ‘het Cruys’. Dit kruispunt was door de Steenstraat verbonden met de Oude Markt, op dat moment hét handelscentrum van de stad. Het bouwblok tussen de Peperstraat en Steenstraat was op dat moment groter aan de oostzijde dan het nu is. Ongeveer op de noord-oosthoek lag het ‘Steenen Huijs’. Over de oorsprong van dit huis is niets bekend, maar het is zeker dat het sinds

1343 als raad- en vleeshuis in gebruik was en in 1374 definitief door de lokale heer Gerard van Bocholt aan de stad verkocht werd.¹⁵ Dit provisorische stadhuis werd in de loop van de volgende twee eeuwen regelmatig verbouwd en vergroot. Medio vijftiende eeuw streefde de stad ernaar een nieuw centrum in te richten. Men besloot het Cruys te vergroten en daarom werden er enkele huizen aan de westzijde van het plein aangekocht en afgebroken (ten zuiden van het Steenen Huijs).¹⁶ In deze periode, de tweede helft van de vijftiende en eerste helft zestiende eeuw, concentreerde de bevolkingsgroei zich rond dit plein. Het zwaartepunt van de stad verschoof van de Oude Markt richting het Cruys. Dit is onder andere te zien aan een toename van het aantal huizen op de Steenstraat/het Cruys tussen 1474 en 1535 van 43 naar 74. Het gebied had in de periode 1474-1535 de hoogste gemeentelijke belasting, hetgeen duidt op een hoog welvaartspeil.¹⁷ Eind zestiende eeuw, in 1598 werd een nieuw raadhuis gebouwd, in Renaissancestijl, midden op het nieuwe marktplein, de huidige Markt. Het Steenen Huijs werd deels in deze nieuwbouw

opgenomen.¹⁸

We kunnen dus stellen dat de huidige Markt in de tweede helft van de vijftiende eeuw van groter belang werd. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw namen de bouwactiviteiten rondom de Markt toe (al dan niet beïnvloed door het stadsbestuur) evenals de welvaart. Het huidige pand Markt 24 lag vóór de vergroting van de Markt aan de Steenstraat, maar door de afbraak van huizen op de hoek Steenstraat/Cruys ging het bij de Markt horen. De huidige Steenstraat begint westelijk van het buurpand (tevens zijhuis) van Markt 24. Markt 24 is dendrochronologisch gedateerd in 1564 en dit zal gezien de kelders een vernieuwing van een bestaand pand geweest zijn. Mogelijk was het voorgaande pand niet meer representatief genoeg om te voldoen aan de verhoogde status van de nieuwe positie ten opzichte van de Markt en werd het vergroot.

Markt 26 daarentegen lag vóór de veranderde functie van de Markt al op een prominente plek, maar diens positie verkreeg daarna extra status door de ligging recht tegenover het nieuwe stadhuis. Bovendien gaf de nabijheid van het stadhuis een goede economische impuls voor een openbare gelegenheid, zoals een feestzaal of herberg.

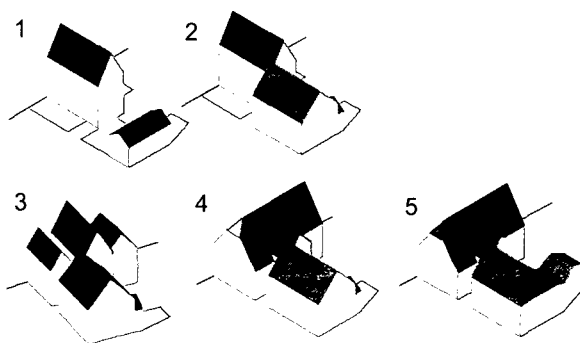
De verlegging van het stedelijk centrum van de Oude Markt naar de Markt kon niet geschieden zonder directe gevolgen voor de overige verkeersaders in de stad. De Houtstraat bijvoorbeeld, die parallel aan de Markt achter de percelen van Markt 24-26 doorloopt, was tot de zestiende eeuw een belangrijke handelsstraat richting de Oude Markt. Tot die tijd werd het ook wel de 'Kommer'- of 'Kremerstraat' genoemd, verwijzend naar het woord koopman.¹⁹ Ook 'Houtstraat' verwijst naar een handelsproduct, namelijk het over de Maas getransporteerde hout uit het zuiden. Als directe toegang tot het handelscentrum van de Oude Markt was dus ook deze straat een belangrijke economische ader, met de daarbij behorende

koopmanshuizen. Op dit moment is daar weinig van terug te herkennen; de noordzijde van de Houtstraat bestaat namelijk uit secundaire bebouwing van de achterterreinen van de panden aan de Markt en de westelijke helft van de straat heeft aan beide zijden verwoestende bominslagen te verwerken gekregen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op die plekken bestaat de bebouwing bijna uitsluitend uit naoorlogse nieuwbouw. Ten oosten hiervan ligt het complex Houtstraat 9-11, dat in de oorlog nauwelijks schade heeft opgelopen. Vanaf de straat wekt de aaneengesloten, sober classicistische voorgevel het idee dat het om een ondiepe bebouwing gaat, waarin twee wooneenheden ondergebracht zijn, maar eenmaal binnen blijken er diverse gebouwen achter schuil te gaan (afb.10). Pas na weken onderzoek kwam er enige duidelijkheid in de bouwgeschiedenis.²⁰

Houtstraat 9-11

De kern van het complex wordt gevormd door een vijftiende-eeuws koopmanshuis, het huidige Houtstraat 9 (afb.11).²¹ Dit pand bestond uit een gewelfde kelder, een begane grond en daarboven twee verdiepingen en een kap met een topgevel aan de straat. Gezien deze opbouw ging het om een belangrijk handelshuis, met opslag op de tweede verdieping en de zolder. Op het achtererf was hoogstwaarschijnlijk nog een vrijstaande, lage dwarsbouw. Dit dwarsbouwetje werd begin zestiende eeuw in een grotere achterbouw geïncorporeerd die met de helft van de voorgevel aan het hoofdhuis grensde. Deze achterbouw had een sporenkap, gedragen door vier spanten, waarvan de middelste twee bewaard zijn gebleven. Deze konden dendrochronologisch in het jaar 1526 AD gedateerd worden.²² De strijkspanten werden opgeofferd ten behoeve van wolfseinden aan weerszijden van de kap in de achttiende of negentiende eeuw.

In de loop van de zestiende eeuw vonden er aan weerszijden van het hoofdhuis uitbreidingen plaats: een zijhuis aan de oostzijde en een zelfstandig woonhuis met kelder aan de westzijde (het huidige pand Houtstraat 11). We zien dus dat de bebouwing aan de Houtstraat zich op dat moment verdichtte en dat de achterterreinen en achterbouwen minder toegankelijk werden vanaf de Houtstraat voor opslag van handelsgoederen. Begin zeventiende eeuw vond er een ingrijpende verbouwing plaats aan het grote handelshuis, het zijhuis en het buurpand. De kap van het hoofdhuis werd afgebroken en de toenmalige tweede verdieping werd samengetrokken met de zolderruimten van het zijhuis en het buurpand tot één grote opslagzolder, die tevens verbonden was met de zolder van de vroeg-zestiende-eeuwse aanbouw. Om deze ruimte te overkappen werd de nokrichting een kwartslag gedraaid, parallel aan de Houtstraat en bouwde men één grote kap over het hoofdhuis, zijhuis en buurpand, ondersteund door twee spanten en een drietal topgevels. De spanten werden geassembleerd uit middeleeuwse onderdelen en nieuwe, zeventiende-eeuwse toevoegingen. Omdat het hoofdhuis dieper was dan de flankerende gebouwen werd het achterste deel hiervan apart overdekt met een steekkapje.

Afb. 11. Reconstructietekeningen van de vijf voornaamste bouwfasen van Houtstraat 9-11, gezien vanuit het zuid-westen, het derde model is licht gedraaid om een beter zicht te geven op het zijhuis van nr. 9:

1) XV: handelshuis nr.9 met dwarsbouwje op achterterrein, 2) 1526 AD: aanbouw van een achterbouw, die het dwarsbouwje incorporeert, 3) XVI - XVII, aanbouw van een zijhuis (rechts) en een buurpand nr.11 (links) 4) XVII, verlagen van nr.9 en samentrekken van diens tweede verdieping met de zolders van het buurpand en zijhuis onder één dwarskap 5) XIX: aanbouw van een keukengebouwje en het afvolven van de dakeinden van de achterbouw (tekening: B.Dukers)

Afb. 12. Venlo, Grote Kerkstraat 19-21, Huize Schreurs, dubbelhuis
(foto: Gemeente Venlo)

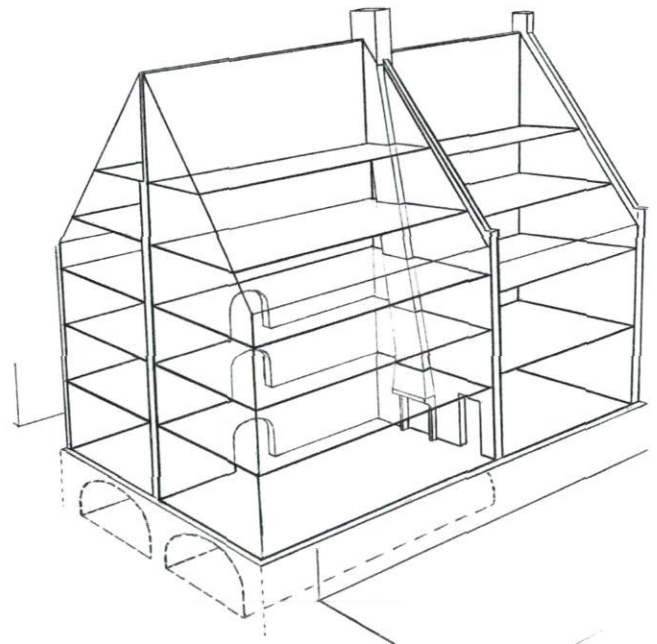
Wat was de reden voor deze grote verbouwing? Wellicht is er een aanwijzing te vinden in de aankleding van de opslagzolder: de vloer is bedekt met zeshoekige plavuizen, die ook nu nog grotendeels aanwezig zijn. Het voordeel van een betegelde vloer is dat deze makkelijk schoon te maken is en zich goed leent voor bijvoorbeeld opslag van graan.²³ Naast het hoofdhuis, onder een kleine binnenplaats tussen de achterbouw en huis nr. 11 is een waterput aangetroffen, die gecombineerd met de functie van de graanopslag kan duiden op een brouwerijfunctie voor dit complex aan de Houtstraat. Deze functie zou het complex gekregen hebben na de grote verbouwing aan de kappen, waarbij de aaneengeschakelde zolder, mét plavuizenvloer werd gemaakt. Houtstraat 9 veranderde zo van een hoog handelshuis in een minder opvallend gebouwencomplex met een dienstenfunctie. Een zelfde proces is aan te treffen bij het buurpand van Houtstraat 9-11, Houtstraat 13. Dit was oorspronkelijk ook een handelshuis met zijhuis, afgaande op de structuur van de kelders, die in een late fase onder één dwarskap zijn gebracht. Het is bekend dat het in de achttiende eeuw, en misschien nog wel eerder, in gebruik was als logement. Dit pand heeft dus kennelijk ook de overschakeling van handelshuis naar een gebouw met een dienstfunctie gemaakt. De uitkomsten van het bouwhistorisch

onderzoek ondersteunen de algemene theorie dat de Houtstraat in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw veranderde van een handelsstraat naar een straat met een dienstenfunctie, als achterstraat van de Markt.

Huistypen in Venlo

Naast het onderzoek aan de Markt en Houtstraat zijn er verspreid door de stad verschillende andere onderzoeken gedaan, die meer middeleeuwse panden identificeerden. Voorbeelden hiervan zijn Parade 66 en Klaasstraat 39 en Heilige Geeststraat 7.²⁴ Deze onderzoeken bevestigen de waarnemingen die er gedaan zijn tijdens de globale inventarisatie.

Met wat er nu bekend is over middeleeuwse huizen in Venlo valt er een drietal huistypen te onderscheiden. Een veelvoorkomende huisvorm in de binnenstad is die van het dubbelhuis: twee woonhuizen onder één kap, gescheiden door een tussenmuur die tot aan de nok doorloopt. Aan de straatzijde hadden deze panden een topgevel, die in latere tijden vaak vervangen is door een wolfseinde en lijstgevel. Bekende voorbeelden hiervan zijn Huis Ottenheim, Vleesstraat 7-9 en het huis Schreurs, Grote Kerkstraat 19-21. Dit laatste huis is in het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser. Het pand heeft nog een zestiende-eeuwse gevel (gevelsteen 1588), maar het huis erachter is mogelijk ouder, vijftiende of begin zestiende eeuw (afb.12). Dendrochronologisch onderzoek bevestigt de datering 1588, maar één niet gemonsterde strijk balk in het achterhuis rust op een sleutelstuk van een vijftiende-eeuws

Afb. 13. Venlo, Grote Kerkstraat 19-21, Huize Schreurs, dubbelhuis: de tussenmuur deelt het voor- en achterhuis in twee symmetrische helften. In de tussenmuur waren doorgangen op verschillende niveaus. Het grootste deel van de oppervlakte werd voor opslag gebruikt, de muur diende als extra ondersteuning van de vloeren (tekening: B.Klück)

type. Ook bouwsporen in de tussenmuren en zijgevels wijzen op een oudere bouwfase. Er zijn redenen om aan te nemen dat dit pand oorspronkelijk in zijn geheel door één eigenaar gebruikt werd en dat de tussenmuur vooral een constructieve functie had, als extra ondersteuning voor de balklagen. In de tussenmuur waren doorgangen (afb.13). Later is het pand opgedeeld om plaats te geven aan twee families.²⁵ Deze gang van zaken kan ook bij andere dubbelhuizen hebben plaats gevonden, maar inmiddels zijn alle panden opgedeeld in twee eenheden. Hierdoor het idee is ontstaan dat de panden met het doel van dubbele bewoning gebouwd zijn, hoewel de tussenmuur in feite slechts extra ondersteuning voor de opslagvloeren was. Doordat beide helften van de huizen een aparte eenheid vormden door de tussenmuur, kwam het ook voor dat in de loop der tijd één van beide helften is afgebroken en vervangen is door nieuwbouw. Op die manier werd de kap gehalveerd en werd de tussenmuur een buitenmuur. Dit verschijnsel is verspreid in de stad aan te treffen, maar een duidelijk voorbeeld is Kleine Kerkstraat 14. Dit vormde lange tijd met nr. 16 een dubbelpand, kleiner van formaat dan Huis Schreurs, maar wel ook met een steeg naar het achterterrein naast het huis. De linker helft van het pand – nr.16- is herbouwd maar het rechter deel – nr.14- is blijven staan.

Een tweede huistype is dat van het diepe handelshuis, van ongeveer drie traveeën breed, zoals we dat bij Markt 24 en de kern van Houtstraat 9 gezien hebben. Deze huizen bestonden oorspronkelijk doorgaans uit een voor- en achterhuis, waarbij het achterhuis meestal in vakwerk gebouwd was en in de loop der tijd versteend werd.²⁶ Ze waren voorzien van een kelder voor extra opslag en hadden daarboven twee of drie bouwlagen en een kap. Het achterhuis was apart onderkelderd. Van dit type huis zijn er diverse bewaard gebleven, maar ze zijn meestal slecht herkenbaar omdat de vijftiende- en zestiende-eeuwse topgevels aan de straat later afgebroken zijn ten gunste van lijstgevels en wolfseinden. Er is nog één geconstrueerde laat-middeleeuwse topgevel in het Venlose stadsbeeld bewaard gebleven, die van het Romerhuis aan de Kwartelenmarkt (afb.14). Ook dit pand is in bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser en één van de enige huizen in Venlo die al aan het begin van de twintigste eeuw als waardevol historisch monument werd erkend. De huidige topgevel is het resultaat van een tweetal restauraties, één vooroorlogse en één naoorlogse, maar geeft nog een goed beeld van de originele situatie. De trapgevel is voorzien van kleine bakstenen torentjes en heeft bakstenen kruisvensters, verzonken in boognissen. Dit soort diepe huizen hadden niet zelden een zijhuis, dat voor extra bedrijfsruimte zorgde, zoals we ook al bij Markt 24 zagen.

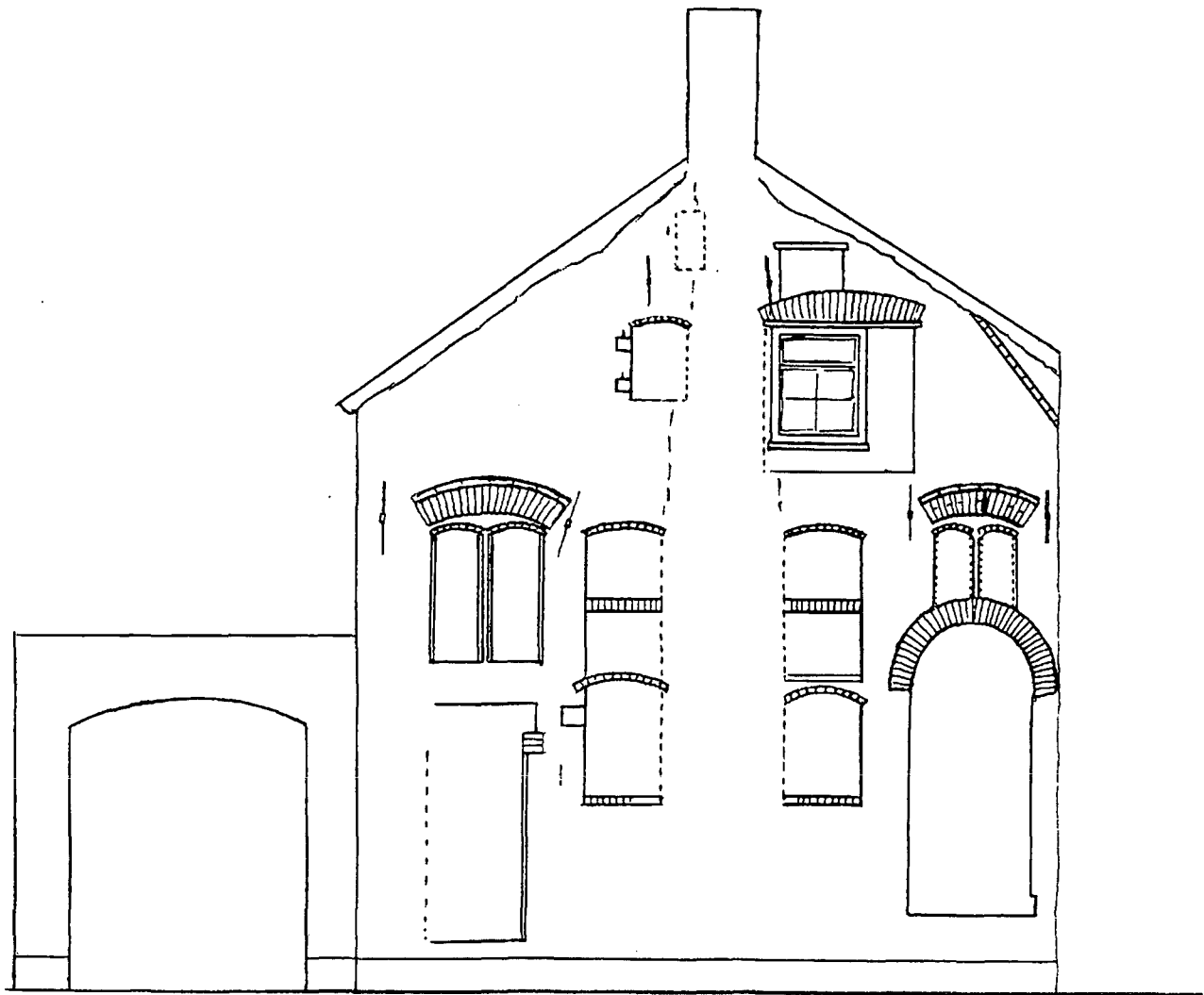
Behalve de grote, voorname handelshuizen (dubbelhuizen of diepe huizen) zijn er in de Venlose binnenstad ook nog de kleinere laat-middeleeuwse woonhuizen, vooral aan de uitgangswegen van de stad zoals de Parade. Deze eveneens diepe huizen hadden een lage begane grond en verdiepingen. Naast deze drie beschreven huistypen zijn er ook enkele voorbeelden bekend van kleine gebouwtjes op het achterterrein van andere huizen, die vaak een tegengestelde nokrichting

Afb. 14. Venlo, Kwartelenmarkt 1, Romerhuis, laat-middeleeuws diep huis met een topgevel aan de straat. Het pand was in het begin van de 20ste eeuw nog in het bezit van een vakwerk achterhuis, dat bij oorlogsbombardementen zwaar beschadigd raakte. (foto: Gemeente Venlo)

hadden. Het is de vraag of het hier om opslagruimten of dienstwoningen ging. Een voorbeeld hiervan is Ursulastraat 2, tot nu toe het kleinst bekende laat-middeleeuwse huis (afb.15).

Net als het onderzoek naar de panden aan de Markt en Houtstraat moet toekomstig bouwhistorisch onderzoek aan andere geselecteerde panden in de binnenstad meer informatie opleveren over de huizentypologie en de historische ontwikkeling van Venlo. Uit de lijst van geïnventariseerde panden is door de gemeentelijke monumentenafdeling inmiddels een groep panden geselecteerd voor verder onderzoek. Gestructureerd,

Afb. 15. Venlo, Ursulastraat 2, tekening van de zijsporen in de westelijke zijmuur van een laat-middeleeuws gebouwtje op het achterterrein van Parade 62-64 (tekening: B. Klück)

inventariserend onderzoek naar de gebouwen kan ook iets doen aan de achtergebleven beschermingssituatie die er nu is. Omdat de middeleeuwse huizen niet herkend werden achter de meer recente gevels, zijn ze niet opgenomen in de inventarisaties van de Rijkscommissie in de jaren dertig en die van de gemeente in de jaren zeventig, tachtig en negentig en zijn ze daarom dus geen rijks- of gemeentelijk monument. In sommige gevallen is een middeleeuws pand wel beschermd, maar dan op grond van een bijzondere voorgevel uit de periode 1850-1940.²⁷ De bescherming van het laat-middeleeuwse erfgoed is dus willekeurig en berust niet op gestructureerd onderzoek.

Bescherming is hard nodig om ongecontroleerde verbouwingen en sloop van waardevolle panden te voorkomen. Veel panden in de binnenstad zijn slachtoffer van overheersende com-

merciële belangen. Venlo is een bloeiende winkelstad en dit betekent dat de benedenverdieping vaak de volledige economische opbrengst van de panden levert. Als de eigenaar van de winkel boven woont, of als de eerste en tweede verdieping voor bewoning verhuurd worden, of zelfs alleen nog voor opslag dienen is dat geen probleem. Veel bovenverdiepingen staan echter leeg en hierdoor is er geen controle op eventuele technische gebreken op die niveaus. Een kleine lekkage in het dak kan zo leiden tot een rottende dakconstructie, zonder dat het ontdekt wordt. Vooral gebouwen die in eigendom zijn van grote concerns of beleggingsorganisaties zijn vaak het slachtoffer van nalatigheid, er is immers geen persoonlijke binding met het historische pand en de stad. Helaas bemoeilijkt dit ook vaak het onderzoek in dat soort panden, terwijl lokale huiseigenaren eerder geneigd zijn om de technische staat in orde te houden en ook meer open staan voor historisch onderzoek.

De globale inventarisatie van de binnenstad en op individuele panden gerichte onderzoeken laten zien dat er in de bebouwing van het centrum van Venlo een rijke schakering in bouwperiodes biedt, variërend van een aanzienlijke groep middeleeuwse panden tot in schaal verwante naoorlogse bebouwing. Hier tussenin zijn er tevens gebouwen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw van een aanzienlijke kwaliteit. De historische 'gelaagdheid' van de binnenstad verdient dezelfde aandacht als in andere historische binnensteden van Nederland. Hopelijk is het mogelijk om in de toekomst het hardnekkige imago van 'lelijke naoorlogse stad' omver te werpen en Venlo de verdiende erkenning als historische binnenstad te geven. In de aangetoonde historische kwaliteit sluimert de potentie van een zelfbewuste oude Gelderse stad, aantrekkelijk voor bewoners en bezoekers, zowel uit Nederland als uit het aangrenzende buitenland.

Noten

- 1 Voor een overzicht van de beschermde panden, zie K. Berghs, F. Hermans, T. Huijs, *'Monumenten in Venlo'*, Venlo 1993, 64-177.
- 2 Voor een overzicht van de geïnventariseerde woonhuizen (particuliere gebouwen), zie J. Mialaret, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, V: De Provincie Limburg. Tweede stuk: Noord-Limburg*, Den Haag 1937, 194-198.
- 3 De enige 'overlevende' van de saneringsgolf en het oorlogsgeweld in dit gebied is het huis Romer, dat in bezit is van Vereniging Hendrick de Keyser en na WOII (opnieuw) gerestaureerd is.
- 4 *De monumenten van Venlo en Blerick*, publicatie van het Goltziusmuseum Venlo, Venlo 1975, 4: Overzicht van de beschermde monumenten van Venlo en Blerick
- 5 De dakhelling van de daken was typerend voor laat-middeleeuwse kappen.
- 6 De St. Jorisstraat werd gemaakt als verbinding tussen de Parade en de noord-oosthoek van de Markt.
- 7 Voor meer informatie over Kaysers plannen: F. Hermans, *Historische Stedenatlas van Nederland, aflevering 6: Venlo*, Delft 2000, 80-83.
- 8 B. Dukers, *(Late-) Medieval Houses in Venlo, the Netherlands; Towards a Conservation Policy Through an Analysis of Problems and Building Historical Research*, Leuven 2004, Masterthesis Raymond Lemaire International Centre for Conservation, KU Leuven promotors: K. de Jonge en B. Klück.
- 9 Zie ook: B. Dukers, *Markt 26 Venlo, Bouwhistorisch rapport*, Venlo 2004.
- 10 Voor een discussie over de naamgeving van dit type spant, zie: H. Boekwijt, A. H. van Drunen, 'Het middeleeuwse tussenbalkjuk opnieuw beschouwd', in: *Monumenten en Bouwhistorie*, Zeist/ Zwolle 1996, 19-28.
- 11 Dendrochronologisch onderzoek: D.J. de Vries december 2003, geanalyseerd door RING Amersfoort, geen datering mogelijk.
- 12 B. Dukers, *Markt 24-24A Venlo, Bouwhistorisch rapport*, Venlo 2004.
- 13 Dendrochronologisch onderzoek: D.J. de Vries, geanalyseerd door RING Amersfoort, twee monsters gaven een veldatum van zomer/winter 1563/4 AD, een derde een datering van 1565 AD +/- 6 jaar, hetgeen een bouwdatum in 1564 AD mogelijk maakt.
- 14 Opmeting BAAC Den Bosch, maart 2004.
- 15 Hermans 2000, 27.
- 16 Idem, 30. In het archief van het Stadsbestuur (4e afdeling, Financienwezen, A> goederen der stad, charters van verkregen eigendommen) zijn tussen 1437 en 1536 ten minste tien vermeldingen van huizen op 'het Cruys' die aan de stad verkocht worden.
- 17 R. van Schaik, 'Venlo tussen 1470 en 1540; demografie, sociale stratificatie en topografie van een laatbloeier', in: *Venlo's Mozaïek: Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis*, nr.12, Maastricht 1990, 69.
- 18 K. Berghs, R. Denessen, *Het stadhuis van Venlo 1600- 2000*, Venlo 2000, 15.
- 19 Hermans 2000, 26.
- 20 B. Dukers, *Houtstraat 9-11 Venlo, Bouwhistorisch rapport*, Venlo 2004.
- 21 Datering aan de hand van sleutelstukken met halfronddoel op de huidige eerste verdieping. Dit type sleutelstuk komt voornamelijk in het oosten van Nederland voor bij vijftiende-eeuwse huizen, o.a. in Maastricht en Nijmegen.
- 22 Dendrochronologisch onderzoek: D.J. de Vries, geanalyseerd door RING Amersfoort, één monster gaf een nauwkeurige veldatum van najaar/winter 1525/6 AD, een ander een veldatum van 1526 AD +/- 6 jaar, hetgeen een bouwdatum in de zomer van 1526 AD mogelijk maakt.
- 23 Op deze manier kan er bijvoorbeeld gezorgd worden dat schimmelresten van de vloer verwijderd worden, zodat nieuwe graanladings niet aangetast worden.
- 24 Zie rapporten: BAAC, *Venlo Parade 66, Bouwhistorische verkenning*, Den Bosch 2000 en BAAC, *Klaasstraat 39, Den Bosch 2003* en Monumentenhuis Limburg, Venlo, Heilige Geeststraat 7, Roermond 2004.
- 25 R. Denessen, F. Hermans, M. van 't Hof en B. Klück, *Romerhuis en huis Schreurs, Bouwhistorie van huizen van Vereniging Hendrick de Keyser in de middeleeuwse stadskern van Venlo*, Venlo 2004, 27-31.
- 26 Tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog was er nog één origineel vakwerk achterhuis in Venlo, dat van het Romerhuis, Kwartelenmarkt 1. Tijdens de oorlogsbombardementen is het echter verwoest en later in steen herbouwd.
- 27 Onder andere Vleesstraat 13, Gasthuisstraat 10 en Klaasstraat 37.

Hans Vredeman de Vries en zijn invloed: naar aanleiding van een congres

Ronald Stenvert

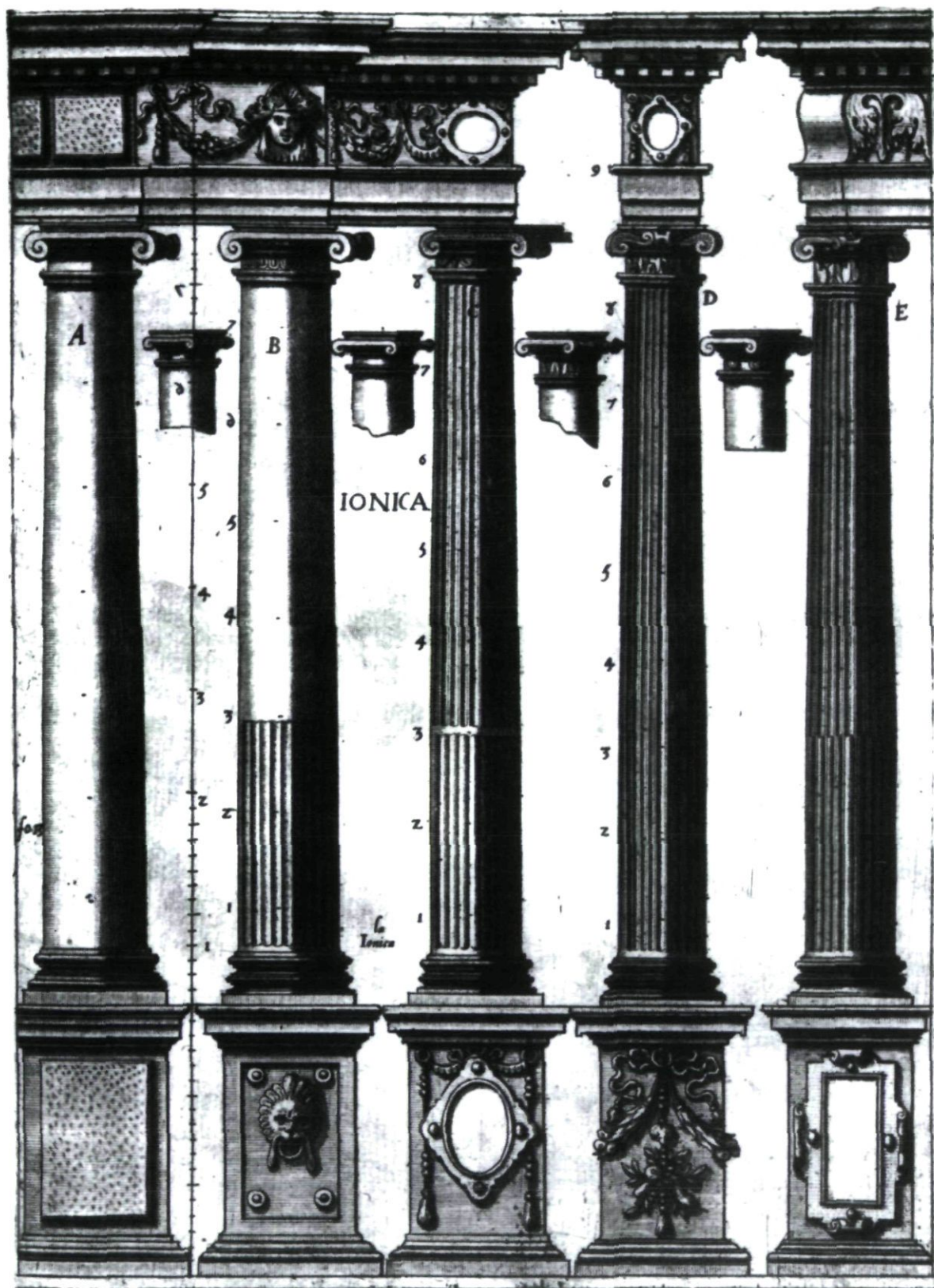
In een tijd waarin getracht wordt om met de verkiezing van de 'Grootste Nederlander Aller Tijden' de historie in de huiskamer terug te brengen, is de vraag naar de belangrijkste architect van (de) Nederland(en) minder absurd dan op het eerste gezicht lijkt. Het zou namelijk zo maar kunnen dat de genomineerden Van Campen van het stadhuis op de Dam, Cuypers van het Rijksmuseum, Berlage van de Beurs of de niet genomineerde Duiker van paviljoen Zonnestraat in belangrijkheid voorbijgestreefd worden - zeker wanneer de kijk van het buitenland hierop in beschouwing wordt genomen. Kandidaat nummer één is dan zonder twijfel de buiten Nederland meer dan in eigen land bekende, in 1526 te Leeuwarden geboren en in 1609 in Hamburg overleden, Hans Vredeman de Vries. Deze schilder, graveur, architect en vestingbouwkundige is van een bijna niet te overschatten invloed geweest bij 'De Blijde Inkomst der Renaissance in de Nederlanden'; de adaptatie en verspreiding van in essentie Italiaanse elementen tot wat we nu maniëristische vormentaal noemen.

Hij stond begin 2004 centraal in het meerdaagse symposium 'Hans Vredeman de Vries and his influence' in het Duitse Weserrenaissance-Museum Schloss Brake bij Lemgo, dat gezien kan worden als de wetenschappelijke terugblik op de in 2002 te Brake en in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen gehouden overzichtstentoonstelling *Hans Vredeman de Vries und die Renaissance im Norden*. In relatie hiermee verscheen ook in 2002 de dissertatie van Petra Sophia Zimmermann over *Die Architectura von Hans Vredeman de Vries: Entwicklung der Renaissance-architektur in Mitteleuropa*.

Naar aanleiding hiervan is een korte beschouwing over dit onderwerp op zijn plaats. Een directe aanleiding voor de groot opgezette monografische tentoonstelling was er niet echt, anders dan een hernieuwde interesse in deze werkelijk veelzijdige kunstenaar en de langzaam groeiende appreciatie van de door hem gepropageerde vormen als niet zozeer een vervorming van de Italiaanse voorbeelden, maar als een echt eigen Noord-Europese vormentaal. Volgens de aan het Metropolitan Museum of Art in New York verbonden Walter Liedtke, in zijn key-note speech, kan Vredeman de Vries gezien worden als een 'pars pro toto' voor een groep van kunstenaars die de architectuur en kunstnijverheid ruim een halve eeuw

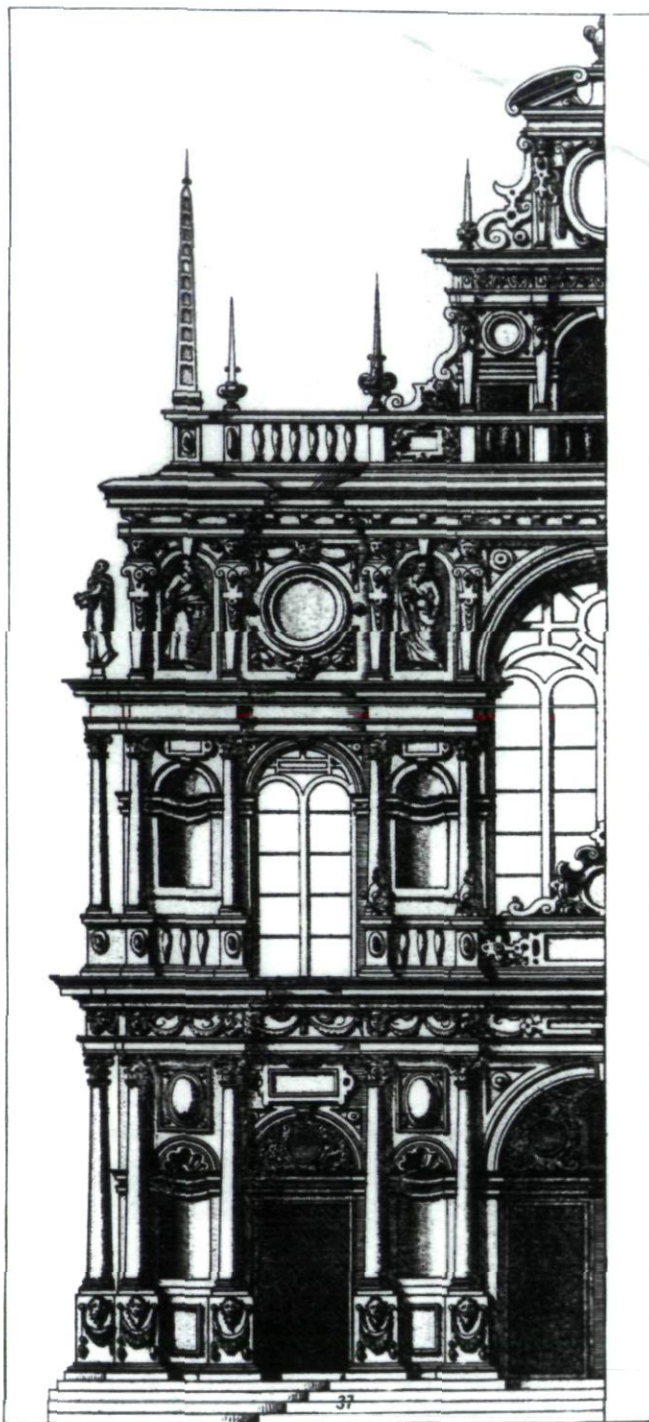
zouden blijven inspireren. De brede internationale belangstelling bleek uit de opzet van tentoonstelling en symposium, met diverse deelnemers uit Duitsland, Vlaanderen, Polen en de Verenigde Staten, en daarnaast bijdragen uit Engeland, Denemarken en Tsjechië. Deze bijdragen waren even divers als de kunstenaar veelzijdig was. Toch vielen er enkele groepen in te onderscheiden. Ten eerste waren er lezingen die de invloeden van de reproductiegrafiek van Vredeman de Vries behandelden op de kunstproductie in een bepaald gebied (Engeland, Tallinn, Silezië), dan wel op soorten objecten (grafmonumenten, meubels). Daarnaast waren er bijdragen over bijvoorbeeld de betekenis van één enkel schilderij of object. Slechts een enkele keer stelde men pogingen in het werk om zijn prenten nader te duiden; Krista de Jonge (Katholieke Universiteit Leuven) ging in op enkele aspecten van 16de-eeuwse paleizen waaraan Vredeman de Vries elementen voor zijn prenten ontleend had. Ook de analyse van Piet Lombaerde over zijn gebruik van drie verschillende soorten perspectief was vernieuwend. Petra Sophia Zimmermann behandelde het architectuurtractaat van Vredeman de Vries, zoals ze dat op grondige wijze ook in haar dissertatie heeft gedaan. In dat boek wordt de hoofdmoot gevormd door een minutieuze analyse van het uit 1577 stammende traktaat *Architectura*, gevolgd door de positionering daarvan ten opzichte van de oudere tractaten en architectuurgeschriften. De soms erg detaillistisch op de zuilendetails ingaande studie, toont echter wel aan dat Vredeman de Vries 'recepten' bood voor een wat 'rekkelijker' toepassing van de zuienorden en dat lijkt mij mede één van de redenen voor de populariteit van zijn werk. Onderbelicht in de dissertatie, maar ook in de catalogus bleef de verspreiding van de architectonische ideeën in de Noord-Europese architectuur van die tijd. In de catalogus staat daarover een helaas te krap bemeten aanzet door Barbara Uppenkamp. Intrigerend is het voorbeeld van het Schabbelhuis te Wismar (1569), dat bijna letterlijk op een van de prenten van Vredeman de Vries is gebaseerd en ontworpen werd door de in Utrecht geboren Philipp Brandin (werkzaam 1563-1595). Dit is één van de vele - vaak weinig bekende - kunstenaars uit de Nederlanden die letterlijk een steentje bijdroegen aan de verspreiding van de ideeën van Vredeman de Vries over Noord-Europa.

Uppenkamp had, evenals enkele van de andere sprekers, ook

Afb. 2. De Ionische orde met hoofdgelstel en postament in vijf varianten, zoals afgebeeld in de *Architectura* uit 1577 van Hans Vredeman de Vries.

bijdrage geleverd aan het op 29 november 2002 te Antwerpen bij de start van de tentoonstelling gehouden eendaagse symposium onder de titel 'Hans Vredeman de Vries en de Techni-

Afb. 1. Voorbeeld van een geveltoepassing met maniëristische decoratie en band- en rolwerk, zoals afgebeeld in *Architectura* uit 1577 van Hans Vredeman de Vries.

sche/Toegepaste Kunsten', waarin ook de vestingbouwkundige aspecten (Charles van den Heuvel) en de productie van instrumenten (Koenraad van Cleempoel) aan de orde kwamen en Koen Ottenheim de relatie tussen Vredeman de Vries en Hendrick de Keyser aanstipte.

In Brake was de afwezigheid van Nederlandse sprekers echter opvallend. Afgezien van enkele specifieke bijdragen in de catalogus (Ilja Veldman over reproductiegrafiek en Bernard Vermet over schilderkunst) en een handjevol deelnemers aan het symposium lijkt Vredeman de Vries, anders dan in België, in Nederland geheel niet te leven. Tekenend is dat ook in het thema-nummer van dit blad over Vredeman de Vries uit 2001 de drie daarin verschenen artikelen werden geschreven door een Duitse, een Pool en een Amerikaan. Dit is des te opmerkelijker omdat bij dit soort bijeenkomsten zo vaak hoopvol naar vertegenwoordigers van de landen van oorsprong gekeken wordt, waar het materiaal zo rijk is, de gebouwen zo manifest aanwezig zijn, maar de interesse in buitenlandse ogen zo verwonderlijk gering is.

De geringe belangstelling in Nederland is misschien vreemd, maar in een historiografisch verband ook weer niet zo uitzonderlijk. De eerste monografische studie dateert uit 1876 en was van de hand van de Brusselse architect Auguste Schoy (1838-1885), die ook in zijn andere publicaties, waaronder *Histoire de l'influence Italienne sur l'architecture dans les Pays-bas* (Bruxelles 1879), al vroeg blijkt gaf van een grote interesse voor deze architectuur. Zijn monografie over Vredeman de Vries werd in een vrije Nederlandse vertaling van H.L. Boersma in *Bouwkundige Bijdragen* (26(1881), 23-52) afgedrukt. Ook de Duitse 'Privatdocent' Georg Galland (1857-1915) besteedde de nodige aandacht in zijn *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerie im Zeitalter der Renaissance, der nationalen Blüte und des Klassicismus* (Frankfurt am Main 1890). De eerste Nederlander die een monografie aan hem wijdde, komt uit een voor sommigen wat onverwachte hoek: de Groningse architect C.H. Peters (1847-1932), die nu toch vooral bekend is van zijn meer 'Cuyperiaanse postkantorengotiek'. Zijn studie verscheen in 1895 in afleveringen in het *Bouwkundig Weekblad* (15(1895), 162-253). Saillant detail is dat in 1876-'83 het Ministerie van Justitie was gebouwd naar Peters' ontwerp; een vroeg voorbeeld van een neorenaissance-gebouw (waarvoor het classicistische Huygenshuis aan het Plein (1634) moest wijken). Ook A.W. Weissman (1858-1923), ontwerper van het neorenaissancistische Amsterdamse Stedelijk Museum (1892), schreef over hem (*De Opmerker* 34(1899), 395-413) en merkte daarbij op: "Tot dusverre heeft nog niemand op de betekenis van Vredeman de Vries voor onze bouwkunst van 1580-1620 gewezen" (p. 412). Een diepgaande studie over dit onderwerp moet nog geschreven worden, maar het belang van Vredeman de Vries voor de ontwikkeling van de neorenaissance en daarmee voor het eind-19de-eeuwse Nederlandse zelfbeeld en de verwerking daarvan in de contemporaine architectuur is evident. Met het verdwijnen van de neorenaissance verdween ook Vredeman de Vries uit beeld om pas na 1960 weer op te duiken. Het is de verdienste van Erik Forsman geweest de

Afb. 3. De middelste topgevel van het stadhuis te Leiden (1596-97) met een sterk op het werk van Vredeman de Vries gebaseerde decoratie, zoals het banden rolwerk in de topgevel

toendertijd vooral als 'barbaars en ongracieuw' beschouwde maniëristische vormen in een iconologisch en architectuurhistorisch kader te plaatsen en de bedoelde betekenis van de vormen boven de artistiekeit daarvan te plaatsen (*Säule und Ornament: Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stockholm 1956; *Dorisch, Ionisch, Korinthisch: Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16.-18. Jahrhunderts*, Stockholm etc. 1961). Van het door Forssman geïntroduceerde begrip Vitruvianisme is Vredeman de Vries onomstotelijk de meest invloedrijke vertegenwoordiger. Over hem verscheen in 1967 een monografie (de dissertatie van Hans Mielke uit Berlijn) en een kort artikel van R. Hotke: 'Nederlandse Bouwmeesters uit vroeger eeuwen: Hans Vredeman de Vries en zijn invloed op de architectuur in de Nederlanden', *Bouw* 16(1961)I, 264-267). Afgezien van Peter Karstkarel die zich als Fries sterk heeft gemaakt voor Hans Vredeman de Vries - lees bijvoorbeeld zijn toelichting bij de reprint van *Perspective* uit 1604-'05 (Mijdrecht 1979) - zijn het toen en nu toch vooral buitenlanders die zich over zijn geestelijk erfgoed ontfermen.

In dit licht gezien stelt zich de vraag, waar de Nederlandse architectuurhistorici van de nieuwere tijd zich in de laatste decennia mee bezig hebben gehouden? Het antwoord daarop is duidelijk; met de periode daarvoor en vooral met die daarna. In het kader van de tentoonstellingenserie 'Kunst voor de Beeldenstorm' in 1986 verscheen het nuttige boekje van Rik Vos en Fred Leeman, *Het nieuwe ornament* ('s-Gravenhage 1986), dat overwegend de vroege renaissance behandelt en wat arbitrair in 1600 ophoudt. Ook in het excentrieke boek van W. Kuyper, *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands* (Alphen aan den Rijn 1994) ligt vooral de nadruk op de introductie van de renaissance. Daartegen staat de classicistische architectuur van na 1630 volop in de belangstelling met monografieën over Philips Vingboons (1607-1678), Jacob van Campen (1596-1657), Pieter Post (1608-1669) en binnenkort ook Arend van 's-Gravesande (circa 1599-1662); kortom het Hollands classicisme van de Gouden Eeuw.

In bredere cultuurhistorische context is op het belang van de architectuur van 1630-1670 als belichaming van de Hollandse architectuur wel iets af te dingen, omdat de pioniersfase van

Afb. 4. De westzijde van het arsenaal te Gdansk (Danzig) uit 1602-1605 naar ontwerp van de uit Mechelen afkomstige Anthony van Opbergen (1543-1611). Bepalend zijn de vier rijk uitgevoerde topgevels in de kenmerkende combinatie van baksteen en natuursteen waartoe het werk van Vredeman de Vries zich goed leende.

Afb. 5. Detail van twee topgevels van 4.

de jonge Republiek ten tijde van de bouw van het classicistische Amsterdamse stadhuis al lang voorbij was. Een licht gechargeerde vergelijking is om de bloei van de Nederlandse schilderkunst in die tijd af eerder aan Gerard de Laïesse (1641-1711) af te meten dan aan Rembrandt van Rijn (1606-1669). Dit doet overigens op zich niets af aan de architectonische kwaliteiten van de genoemde architecten. Wel is het exemplarisch voor het feit dat de balans in Nederland tussen de twee delen van het woord architectuurgeschiedenis is doorslagen naar het eerste deel van het woord - de esthetische kant van de architectuur -, ten koste van het tweede deel - de cultuurhistorische kant van de geschiedenis. In de pioniersfase maakte de jonge Republiek zich een zelfbewuste stijl eigen, waarin decoratieve en betekenisvolle elementen een hoofdrol spelen, denk aan de stadhuizen van Den Haag (1564), Vlissingen (1594), Leiden (1596), Naarden (1601), Delft (1619) of de vele kleine rechthuizen boven het IJ (Graft, De Rijp, Spanbroek etc.). Het toenemende belang van de Hollandse handel - en vooral de graanhandel - in de loop van de 16de eeuw, ten koste van die van de Oost-Nederlandse Hanzesteden, moet de verspreiding van het gedachtengoed van Vredeman de Vries bevorderd hebben. Gezien vanuit een meer cultuurhistorische context is het classicisme dan een relatief laat klein Hollands eiland in de grote oceaan van

maniëristische Noord-Europese architectuur.

Dat de export van maniëristische vormen soms heel letterlijk genomen kan worden, toont het voorbeeld van het VOC-retourschip de 'Batavia', dat op zijn eerste reis in 1629 voor de kust bij Australië verging. In het ruim lag als ballast een zandstenen poort (waarschijnlijk van Bentheimer zandsteen) met dorische pilasters en maniëristische bossing met 'putwerk', bedoeld als stadspoort voor Batavia (nu opgesteld in het museum van Fremantle). Dit ver verwijderde voorbeeld valt in het niet bij de grote populariteit in Noord-Europa, of zoals wat gedateerd gesteld is in een vroege kleine studie over dit onderwerp: "... dat niet alleen Holland's kriegsroem en handelsgeest over de zeeën ging, doch ook de kunstenaars er belangrijk aan hebben medegewerkt den Hollandschen en Vlaamschen naam in alle werelddelen een goeden klank te geven" (A.A. Kok, *Nederlandsche bouwkunst langs de Oostzee*, Goes 1918, 71). Ook het boek van D.F. Slothouwer, *Bouwkunst der Nederlandsche Renaissance in Denemarken* (Amsterdam 1924) mag in dit verband niet onvermeld blijven.

Met de beide aan het begin genoemde boeken, aangevuld door wat oudere publicaties over de Antwerpse collega's van Vredeman de Vries, zoals Cornelis Bos (1506-1566), Cornelis Floris (1515-1575) en Pieter Coecke van Aelst (1502-

1550) bestaat er inmiddels een solide basis om de invloed van de creatieve revolutie in Antwerpen in de gebouwen van Noordeuropa aan een gedegen hedendaags onderzoek te onderwerpen. Vredeman de Vries kan gezien worden als de penvoerder van de paradigmashift aldaar, waarbij renaissance-elementen niet meer als losse onderdelen op gebouwen werden geplakt, maar assimileerden met in essentie gotische constructiewijzen tot prominente manifestaties van het stedelijk bewustzijn, met als summum het stadhuis van Antwerpen (zie hiervoor Holm Bevers, *Das Rathaus von Antwerpen (1561-1565): Architektur und Figurenprogramm*, Hildesheim etc. 1985).

Dit zou aanleiding moeten zijn voor een Europees onderzoeksprogramma waarin regionale identiteit gekoppeld wordt aan de voor die tijd op die schaal moderne wijze van verspreiding van ideeën - in prent -, binnen een toendertijd in zekere zin ook al verenigd Europa. In dit onderzoek zouden niet enkel de 'oude' lidstaten moeten participeren - België, Nederland, Duitsland, Denemarken, Zweden -, maar ook nieuwe lidstaten zoals Tsjechië, Polen, Letland en Estland. Want is het niet intrigerend dat de door Vredeman de Vries gepropageerde architectonische canon in vruchtbare aarde viel bij zowel de zelfbewuste burgerij van de Republiek, de jonge protestantse religie in Duitsland, de centralistische Deense vorst Christiaan IV, als bij de in feite nog feodale Poolse en Duitse landadel en het meer verlichte Praagse hof? In overkoepelend verband verdient in dit opzicht Forssmans iconologische benadering van karakter, traditie en referentie in de architectuur een actualisering en herijking. Ook zouden we gediend zijn met een beter overzicht over de kunstenaars uit de Nederlanden die in Emden, Güstrow, Kopenhagen, Danzig en elders in Duitsland, Denemarken en Polen belangrijke werken realiseerden. Naast de 'export' van kunstenaars blijft ook de wisselwerking van vorm en materiaal hoogst intrigerend; alle natuursteen moest immers ingevoerd worden uit die streken, waarnaar de prenten van Vredeman de Vries hun weg hadden gevonden. De Obernkirchner zandsteen van het Leidse stadhuis (1596) kwam uit de omgeving waar niet veel later de Weserrenaissance zijn grootste bloei beleefde. Bij dit alles zouden we ook zelf onze eigen oude helden weer eens moeten afstoffen, zowel de personen - de monografie van de inmiddels vooral van de gelijknamige vereniging bekende Hendrick de Keyser (1565-1621) dateert toch al weer uit 1929 -, als de gebouwen. Het boek *Netherlandish Scrolled Gables of the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries* (New York 1978) van Henry-Russell Hitchcock is niet wat het had kunnen zijn. Wat weten we eigenlijk van Claes Cornelisz van Es en zijn werkelijke bemoeienis met het genoemde Leidse stadhuis, en wat is er precies bij de brand van 1929 vervangen? Een beredeneerd referentiebestand van gedateerde en 'archivalisch belegte' maniëristische gebouwen in de Nederlanden staat hoog op het verlanglijstje van onze buitenlandse collega's.

Verkeer van ideeën en personen, netwerken en prospografie, materialiteit en historische verantwoording zijn de pijlers waar een dergelijk onderzoek op zou moeten rusten. Dit om

te verklaren waarom de gebouwde omgeving van Noord-Europa er uitziet zoals ze er uitziet. Een ingewikkeld, maar belangrijk en waarlijk internationaal, onderzoek waar eigenlijk al lang landelijke en Europese onderzoeksgelden naar toe hadden moeten gaan. De vraag of Vredeman de Vries zich kan meten met anderen als 'Grootste Nederlander Aller Tijden' is dan verder niet meer een academische, maar vooral nog een Hilversumse kwestie.

PUBLICATIES

J. Ayold Brongers, **Een vroeg begin van de moderne archeologie. Leven en werken van Cas Reuvens (1793-1835). Documentatie van een geleerden-leven - Nederlandse Archeologische Rapporten 23**, ROB Amersfoort 2002, 183 p., zw/w ill. ISBN 90-5799-041-5, €16,- (verkrijgbaar bij Halos Utrecht)

R.B. Halbertsma, **Scholars, Travellers and Trade. The pioneer years of the National Museum of Antiquities in Leiden 1818-40**, Routledge London 2003, 182 p., zw/w ill. ISBN 0415276306, € 84,-

Het jaar 1818 is voor de ontwikkeling van de archeologie in Nederland een annus mirabilis geweest. In Leiden werd het 'Archeologisch Cabinet' (het latere Rijksmuseum van Oudheden) geopend. Bovendien werd in dezelfde stad aan de universiteit voor het eerst ter wereld een buitengewoon hoogleraar archeologie benoemd. De eer viel de toen 25-jarige C. Reuvens te beurt, een in de klassieke letteren geschoold jurist. Reuvens combineerde zijn hoogleraarschap met het directeurschap van het nieuwe museum en ontwikkelde zich alras tot een gedreven geleerde. Hij gaf colleges, publiceerde wetenschappelijke artikelen en onderhield betrekkingen met geleerden elders in Europa en in Nederlands-Indië. Bovendien was hij betrokken bij de aankoop van collecties Egyptische, Griekse, Etruskische en Romeinse 'oudheden'. In dat kader organiseerde hij archeologische expedities naar Tunesië en Griekenland. Daarnaast verrichte hij ook nog archeologische veldverkenningen en opgravingen in Nederland. Reuvens' werkwijze was grondig en precies. Zo heeft hij de opgraving van de Romeinse overblijfselen op het landgoed Arentsburg bij Den Haag in woord en beeld vastgelegd. In een opgravingsdagboek noteerde hij in het veld waargenomen bijzonderheden. Ook liet hij opgravingsplattegronden, profiel- en perspectieftekeningen maken. Deze driedelige vastlegging was gebaseerd op de tekst *De architectura* van Vitruvius over architecturale ontwerptekeningen. De toepassing ervan bij archeologisch onderzoek had in Europa nog niet eerder plaats gehad.

Reuvens heeft met zijn universitaire en museale werkzaamheden de grondslag kunnen leggen voor veel van het later in Nederland verrichte archeologisch onderzoek. Deze verdienste is temeer bijzonder omdat aan zijn wetenschappelijke loopbaan een voortijdig einde kwam. In 1835 stierf hij op 42-jarige leeftijd aan de gevolgen van een hersenbloeding. Zijn wetenschappelijk leven had bovendien grote tegenslagen gekend. Rond 1830 kwam er een plotseling eind aan de royale financiële ondersteuning die de archeologie in het Nederland van Koning Willem I ten deel was gevallen. Als gevolg van de Belgische Opstand was er nauwelijks geld beschikbaar voor cultuurbeleid. Het Leidse museum kon geen collecties meer aankopen; voor grootschalige opgravingen waren evenmin middelen voorhanden. Na Reuvens' overlijden bleef zijn leerstoel aan de Leidse universiteit onbezet. Aan deze situatie kwam pas in 1896 een einde met de benoeming van A.E.J. Holwerda tot hoogleraar archeologie. Het Museum van Oudheden bleef na Reuvens' overlijden wel open, maar was niet meer het bruisende archeologisch centrum van weleer. Holwerda zou pas aan het begin van de twintigste eeuw de kans krijgen om de oude taken van het museum met hernieuwde energie op te pakken.

Tot voor kort was er over Reuvens, de grondlegger van de archeologie in Nederland, niet al te veel bekend. De prehistoricus J.A. Brongers, die verbonden was aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en de klassiek archeoloog R.B. Halbertsma, werk-

zaam als conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden, hebben hierin elk op eigen wijze definitief verandering gebracht. Brongers' boek bevat een schat aan biografische informatie. De schrijver is er namelijk in geslaagd de correspondentie tussen Reuvens en zijn vader te achterhalen. Deze vondst levert een unieke blik op in de geestelijke ontwikkeling van de jonge Reuvens, zodat het verleden soms adembenemend dichtbij lijkt te komen. Daarnaast plaatst Brongers het werk van Reuvens in de geschiedenis van de archeologie: de ontwikkeling van de antiquarische oudheidkunde tot de moderne, wetenschappelijke vormen van archeologiebeoefening. Aldus toont hij onder andere op overtuigende wijze aan hoe vooruitstrevend diens opgravingsmethodiek was.

Halbertsma's invalshoek is een andere. In zijn boek *Scholars, Travellers and Trade. The pioneer years of the National Museum of Antiquities in Leiden 1818-40* beschrijft hij hoe Reuvens na zijn benoemingen in 1818 er langzaam maar zeker in slaagde een nationaal archeologisch museum van de grond te krijgen. Dit gebeurt tegen de achtergrond van de geschiedenis van het verzamelen en verhandelen van oudheden, vanuit een zowel nationaal als internationaal perspectief. Op basis van in het Rijksmuseum van Oudheden bewaard gebleven archivalia laat Halbertsma zien welke ondersteuning en tegenstand Reuvens op zijn weg vond. Aldus ontstaat zicht op de paradox dat Reuvens enerzijds unieke archeologische collecties kon aankopen en zich anderzijds tevreden moest stellen met een nogal armetierige expositieruimte. Het grote archeologische museum dat Reuvens voor ogen stond, bleef een utopie.

Bij lezing en vergelijking van de beide boeken wordt snel duidelijk welke invloed de persoonlijke achtergrond van beide auteurs heeft gehad op de inhoud ervan. De bijzondere aandacht van Brongers voor het 'moderne' karakter van Reuvens' opgravingsmethodiek hangt zeker samen met zijn eigen achtergrond als prehistoricus. Gewend om perioden in te delen op basis van technologische ontwikkeling (steen-, brons-, en ijzertijd) spreekt hij bovendien ergens van de 'Xerox-loze tijd' waarin Reuvens leefde; dit ter introductie van diens gewoonte om krantenberichten, oorkonden, brieven en passages uit boeken of tijdschriften handmatig te kopiëren. Op zijn beurt kan ook Halbertsma's belangstelling voor verzamelgeschiedenis niet losgekoppeld worden van diens dagelijkse museale werkzaamheden. Naar aanleiding van de collectie Rottiers in 1821 schrijft hij bijvoorbeeld dat iedere conservator de gevoelens van opgetogenheid kent die horen bij het succesvol afsluiten van de onderhandelingen over een belangrijke aankoop. Dergelijke identificaties zijn echter niet storend, temeer omdat beide auteurs zich niet blindstaren op de materiele kant van de archeologie en ruimschoots aandacht besteden aan de intellectuele aspecten ervan.

Uit beide boeken wordt daardoor gaandeweg duidelijk welke motivatie er schuilging achter Reuvens' handelen en achter de royale financiële overheidssteun die de archeologie hier te lande tot 1830 ontving. Het bezit van kostbare uitheemse archeologische collecties blijkt destijds te zijn ervaren als roemrijk voor het vaderland. Bovendien zouden archeologische collecties het verval van het culturele leven in het Koninkrijk der Nederlanden - ontstaan door onbekendheid met de antieke cultuur - tegen kunnen gaan. Reuvens dacht daarbij internationaal. Zijn *Redevoering over het verband der archaeologie met de hedendaagsche kunsten*, gehouden in 1827 naar aanleiding van zijn aanvaarding van het gewoon hoogleraar-ambt, geeft blijk van zijn opvatting dat de Nederlandse architectuur na de Middeleeuwen het contact had verloren met de Europese ontwikkelingen op datzelfde gebied. De Nederlandse architecten kwamen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld die uit Frankrijk, niet verder dan goedkope imitaties van de 'Ouden'. Dit had zijn inziens te maken met een door de Tachtigjarige Oorlog veroorzaakte culturele stilstand,

de calvinistische afkeer van het tonen van rijkdom en de dominantie van baksteen (alook de afwezigheid van natuursteen). Alleen een rijk archeologisch museum zou het tij kunnen keren, temeer omdat in de nieuw verworven Zuidelijke Nederlanden volop natuursteen aanwezig was. Nationale glorie werd, zo blijkt hier, in de eerste drie decennia van de negentiende eeuw door een prominent Nederlander als Reuvens niet in hoofdzaak gezocht in het nationale verleden; iets wat later in de negentiende eeuw vaak wel het geval was. Dankzij dit inzicht doen de twee boeken over Reuvens niet alleen recht aan zijn betekenis voor de archeologie, maar leveren ze ook een niet te onderschatten bijdrage aan het door historici gevoerde debat over het Nederlandse cultuurbeleid onder Koning Willem I en de betekenis ervan voor de Nederlandse staats- en natievorming.

Martijn Eickhoff

Marijke Carasso-Kok (ed.), **Geschiedenis van Amsterdam. Deel I: Een stad uit het niets, tot 1578**, Amsterdam 2004, 542 p., geïllustreerd. ISBN 90-5875-181-3, € 49,50

In de boekenkast in onze nieuwe woonplaats staan, als herinnering aan onze geboorteplaats en woonplaats voor driekwart eeuw, de acht prachtbanden van Brugmans' *Geschiedenis van Amsterdam* uit 1930-1933. Tot voor kort was dat de laatste allesomvattende kroniek van de geschiedenis van onze hoofdstad, maar nu is een begin gemaakt met een heel nieuwe geschiedschrijving van de boeiende stad. Het zullen tenslotte vijf dikke delen worden. Brugmans was de laatste die als enkeling zich aan een dergelijk karwei waagde. Nu is het de arbeid van een collectief, verenigd onder de vlag van de Jan Wage-naarstichting, die speciaal voor deze onderneming is opgericht. De aanpak is daardoor meer thematisch. Het gevolg is dat in de marge nogal eens wordt verwezen naar een pagina in een ander artikel waar een overeenkomstige passage voorkomt. Dat wordt aangegeven met een blokje, overigens zonder dat ik in het boek heb kunnen vinden wat dat betekent.

Een passage over historici die mij in de inleiding frappeerde was: '... door voorgangers te bestuderen kunnen eigen vooroordelen en mogelijk falen worden ontdekt. Door sceptisch te lezen wordt tenminste duidelijk waarom bepaalde opvattingen toen werden uitgedragen.' Daaraan kunnen velen in ons vak zich aan spiegelen.

Brugmans ontkende het bestaan van een kasteel aan de Amstelmond, zoals dat met name door Jan Ter Gouw ten tonele was gevoerd, maar ook door Vondel is bezongen. En juist dat kasteel is in dit boek weer een van de ankerpunten van het verhaal geworden. Het is de grote verdienste van Jan Baart, dat hij de fundamenteën van de laat-13de-eeuwse versterking aan het licht bracht. Jammer is dat het hem niet gegund is het onderzoek af te ronden en anderen zijn verhaal afmaken.

In de advertenties staat dat *De Geschiedenis van Amsterdam* leest als een roman en dat is juist een beetje het probleem van dit eerste deel, waarin de geschiedenis soms wel eens wat geweld wordt aangedaan in romantische beschrijvingen. Het tekstbeeld is helder door de ruime regelafstand. Er is een overweldigende hoeveelheid met zorg gekozen en fraai afgedrukte afbeeldingen die het boek een 'derde dimensie' geven. Ieder kan daaruit zijn eigen verhaal maken. Als Amsterdamer valt het bijvoorbeeld op dat Floris Balthasar al in 1614 'De Nieuwe Meer' schrijft, zoals een geboren hoofdstedeling dat water nu nog noemt en zoals die ook nog spreekt van 'het' Singel. Maar ook staat er 'Den Ye'.

Een 'vierde dimensie' vormen de tussenhoofdstukjes op vier of meer

bladzijden met donkere ondergrond. Dit is soms wat moeilijk in het gebruik omdat men de lopende tekst opeens een aantal bladzijden verder moet vervolgen. Om het subhoofdstukje te lezen, moet dan wel op een ander moment daarnaar teruggekeerd moet worden.

Helder worden de geschiedenis van de ontginning van het gebied aan weerszijden van de Amstel, de landsheren en de prille jaren van de nederzetting aan de mond van de rivier beschreven. Graag hadden we hier iets vernomen over de naam van de rivier en de streek (Aa, Aam, Amestelle). Brugmans schrijft daar wel over. Nog in de 16de eeuw werd het water, dat wij nu kennen als het Damrak, 'Ammerack' genoemd. De naam van de buurtschap Thamen, thans deel van Uithoorn, wijst in dezelfde richting. Amstel komt niet eens in het register voor, de Thamerdijk wordt slechts zijdelings genoemd.

Hierna worden de jaren vanaf 1275 aan een nauwkeurige analyse onderworpen aan de hand van de oorkonde uit 1300 van Gwijde van Henegouwen (ook bekend als Guy van Avesnes) en het stadskeur van graaf Willem IV uit 1342. Beide vormen de grondslag van de autonomie van de stad. De soms duistere rol van het geslacht Van Amstel tot 1305 blijft een bron van veronderstellingen. De steeds wisselende macht in Amstelland maakt het de historici niet makkelijk. Duidelijk is dat vanaf het moment waarop de eerste keuren werden uitgevaardigd Amsterdam een eigen 'vrijheid' vormde, hetgeen door de eeuwen heen eigenlijk zo zou blijven.

Vervolgens is het proces van verstening en verdichting van de bebouwing en de vergroting van de stad belicht. De verdichtende bebouwing vroeg om regulering van de bouwwijzen. Ondanks de brandkeuren van 1413, waarbij rieten daken met leem bestreken moesten worden, brandde in 1421 een groot deel van de Nieuwe Zijde af, inclusief de pas gereedgemaakte Nieuwe Kerk. Bij de stadsbrand van 1452, die zich ook over de Oude Zijde uitstrekte, bleef de Oude Kerk gespaard, hetgeen niet uit de tekst blijkt. Inmiddels was de stad aanzienlijk uitgebreid, maar pas na 1482 werden voor het eerst stenen stadsmuren en poorten gebouwd. Alle metselaars in de stad moesten meewerken aan deze onderneming. De explosieve groei van de bevolking tussen 1500 en 1560 veroorzaakte ernstige problemen voor de bebouwing in de stad. Toch bleef er, vooral aan de Oude Zijde, veel open ruimte bij de talrijke kloosters.

Ook in 1565 was er al een probleem met de 'grote menichte van alderleye sorte van volcke uyt vreemde landen alhier comende te wonen omme coopmanschap te hanteren ofte andersints te generen'. Dat was mede oorzaak van woningnood. Er werd op grote schaal buiten de stadsmuren gebouwd.

In de economische ontwikkeling speelde het water een grote rol, vooral voor visserij en scheepvaart. De ambachtslieden leverden in hoofdzaak goederen voor plaatselijk gebruik. Amsterdam werd na 1320 een centrum van de bierimport, vooral uit Hamburg. Het belang ervan bleek ook later toen de Hamburger kooplieden in 1495 hun eigen kapel aan de Oude Kerk stichtten.

Met Hamburg kwam ook het Oostzegebied in het vizier. Vandaar werden graan en hout aangevoerd. De lakenindustrie en -handel krijgen ruimschoots aandacht, evenals de scheepvaart naar en de handel met de Oostzeelanden. Maar de houtnijverheid en de houthandel, voor Amsterdam een belangrijke bron van inkomsten, worden slechts zijdelings genoemd in een tussentekst over opgravingen aan de Nieuwezijds Houttuinen. Wanneer men de kaart van Cornelis Anthonisz. uit 1544 nauwkeurig bekijkt, blijkt hoe aanzienlijk de handel in gezaagd hout geweest is. Voor balkhout moest men in Dordrecht zijn maar het zagen tot ribben, planken, latten en dergelijke geschiedde op grote schaal in Amsterdam. Van heinde en verre kwam men sedert de veertiende eeuw uit Kampen, Zeeland en zelfs Vlaanderen hier-

heen om gezaagd hout te kopen.

Uitvoerig wordt de positie van de baljuw, de schout en de schepenen in het stelsel van bestuur en rechtspraak belicht. Daarnaast waren er vier beraders, de raden, die met hun bestuurlijke ervaring schout en schepenen bijstonden. Dit college groeide uit tot het belangrijkste in de stad, de burgemeesters, een aanduiding die al in 1391 voorkomt. Belangrijke poorters werden ook betrokken bij adviseringen, een groep die uitgroeide tot de 24 leden tellende vroedschap. Deze bestuursopbouw lijkt democratisch maar speelde zich af binnen een betrekkelijk kleine groep van rijke regentenfamilies.

In het volgende hoofdstuk zijn de politieke en sociale geschiedenis uitvoerig beschreven. Amsterdam telde in de late Middeleeuwen onder zijn bewoners geen adel, wel veel ambachtslieden. Aan de gilden wordt nog geen bladzijde gewijd. Ruime aandacht is besteed aan schuttersgilden en religieuze broederschappen. Merkwaardig is dat onder de opgesomde beroepen geen bouwberoepen zijn. Hoe zou de stad tot ontwikkeling zijn gekomen zonder al die noeste werkers die de huizen en grote gebouwen optrokken? Het hele bouwproces is in het boek sterk onderbelicht. Meischke, Zantkuijl en anderen hebben in de afgelopen vijftig jaren voldoende materiaal bijeengebracht en ook nu is er ruimschoots kennis aanwezig om in het overzicht van de geschiedenis van de stad weer te geven. Een uiting van het feit dat er geen bouwhistorici bij de samenstelling van het boek zijn betrokken, is dat bij vrijwel ieder afgebeeld onderdeel van een gebouw, dat door een 'artisan' tot stand is gebracht, de overbodige vermelding 'kunstenaar onbekend' staat. Een ieder die wat inzicht in het middeleeuwse bouwproces heeft, vindt het normaal dat de maker anoniem gebleven is.

De Oude Kerk komt in het hele boek prominent aan de orde. In het tussenhoofdstukje van archeologen over funderingstypen wordt melding gemaakt van de roosterfundering van het hallenschip van de Oude Kerk uit het einde van de 14de eeuw. Elders, eveneens in een intermezzo, wordt die hallenkerk veel te vroeg in 1334 gedateerd. Hier wrekt zich het feit dat de archeologen wel op de hoogte waren van de sinds 1997 in bewerking zijnde publicatie over de Oude Kerk, maar anderen daarvan nog geen kennis hadden genomen. De verschijning van *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie* vond helaas niet plaats, zoals bedoeld, in oktober 2003, maar in de eerste dagen van 2004. Het hier besproken boek verscheen ruim vier maanden later.

De vermeende geschiedenis van de oudste kerk van de stad, zoals die voorheen werd verwoord, was voor een deel gebaseerd op romantische verklaringen van bronnenmateriaal. Toen het mogelijk werd het gebouw vanuit de bouwmaterialen te laten spreken, bleken veel dateringen te verschillen van die, welke er op subjectieve gronden aan waren gegeven. Soms was er een verschil van honderd jaar. Zo gaf dendrochronologische datering van het hout van de kap van de Sint-Joriskapel aan dat die gebouwd moet zijn tegen 1490 en het jaartal op de trekbal, weergegeven op p. 257, waarschijnlijk als 1491 gelezen moet worden. De klauwen op die balkschildering zijn, evenals de gewelwischotel met hetzelfde symbool, wel degelijk uit de bouwtijd en geen vernieuwing van omstreeks 1520, toen de kloveniersschut-terij de kapel zou hebben overgenomen.

Onder het hoofd 'Burgers en devotie 1340-1520' wordt een sfeerbeeld van de Oude Kerk in 1495 gegeven, toen de Hamburgerkapel in aanbouw was. Dat er stinkende latrines in de kerk gesitueerd worden, is een misvatting die al vele jaren geleden ontstaan is uit een verkeerde interpretatie van het woord lectrine, lezenaar. Ook worden zijdeuren beschreven in de Sint-Joriskapel en de Sint-Sebastiaanskapel, maar die zijn er nooit geweest want de portalen waren westelijker gebouwd. De Sint-Sebastiaanskapel werd, gelijk met de later

ten tonele gevoerde Smidskapel, eerst twintig jaar later opgetrokken, zoals correct bij afbeeldingen op p. 258 is aangegeven. De doopkapel, hier ook genoemd, is van 1504. Het kapbeeldje uit de Sint-Sebastiaanskapel, daterend van 1516 en afgebeeld op p. 209, werd niet, zoals verondersteld, na 1578 door de schutters verwijderd, maar pas na 1843. Het werd in 1889 geschonken aan museum Amstelkring. Het Heilig Graf dateert niet van 1545 maar van omstreeks 1515 (zoals correct bij de ernaast geplaatste afbeelding van het hanggewelf is aangegeven) en is derhalve een van de vroegste uitingen van de renaissance in de Noordelijke Nederlanden. In de ruimte heeft geen altaar gestaan, dus was het vertrek tussen noorderportaal en Sint-Joriskapel geen kapel. De Heilig-Grafkapel met altaar stond tegen de oostzijde van de kooromgang. Vergelijk in dit verband de epitaaf voor Willem Eggert in de Nieuwe Kerk (p. 370), ook in dezelfde stijl en dus met 1500 te vroeg gedateerd.

Op p. 408 wordt gesteld dat de Nieuwe Kerk, net als de Oude Kerk, overdekt is met houten tongewelven. Dit betreft alleen de middenbeuk en het dwarsschip. De zijbeuken en -kapellen en de kooromgang met kapellenkrans zijn in steen overwelfd. Dat is de reden dat het gebouw bij de brand van 1645 (loodgieter!) nog redelijk gespaard bleef. Het is een echte Brabantse basiliek, in tegenstelling tot de Oude Kerk die ondanks de talrijke wijzigingen nog altijd de sfeer van de kusthallenkerk ademt. Hendrik van Boutsvoorde, die enige tijd bij de bouw van de Nieuwe Kerk betrokken was, was afkomstig uit Bosvoorde of Boitsfort iets ten zuidoosten van Brussel. Meischke betoogt met reden dat de bouw van deze kerk tussen 1380 en 1390 moet zijn begonnen (Bulletin KNOB 1962, kol. 312). In 1408, toen het gebouw bruikbaar was, vond de splitsing van de parochie plaats. De plannen voor de stichting van een kapittel aan deze kerk sneuvelen door de Hoekse en Kabeljauwse twisten.

Boeiend is het verhaal over de negentien kloosters in Amsterdam. Graag hadden wij vernomen wat op het altaarstuk van Jacob Cornelisz. van Oostsanen uit 1512, dat aan het buiten de stadsmuren gelegen Kartuizer klooster Sint-Andries-ter-Zaligen-Haven werd geschonken, de betekenis van de bijl en de boor is. Gezien het bewerkte gebogen hout er rechts van, heeft het vermoedelijk met de scheepsbouw te maken.

Terloops komt op p. 297 de Jeruzalemskapel (m.i. Jeruzalemkapel) aan de orde, die kort voor 1495 tegen de Sint-Olofskapel werd gebouwd. Hoe merkwaardig de vermoedelijk twaalfzijdige kapel er heeft uitgezien, komt niet ter sprake. Helaas is ook geen afbeelding opgenomen, alhoewel die er wel zijn. Een tekening van Potter (?) van kort voor de afbraak in 1644 is afgebeeld in het Maandblad *Amstelodamum* van 1958, p. 8. Een vrijwel identieke tekening van Roghman staat afgedrukt in het *Bulletin KNOB* van 1980 op p. 54. Wat een zegen dat dit alles thans op CD en DVD staat!

Het blijft een misterie waardoor juist in tijden van neergang van de kerkelijke instellingen de Oude Kerk werd uitgebreid met acht ruime zijkapellen. Het waren roerige tijden tot de beeldenstorm, waarin dissidenten het de katholieke kerk danig lastig maakten. Ook de bestuurders hadden het er moeilijk mee. De Wederdopers komen uitvoerig aan de orde. Zij hadden een voorkeur voor de Nieuwe Zijde en kwamen bijeen in een huis met een plat dak aan de Nieuwezijds Achterburgwal (nu Spuistraat) bij de Deventer Houtmarkt. Als bouw-historicus zou je willen weten, waaruit de dakbedekking van dat uitzonderlijke pand heeft bestaan. Overigens: het huis stond niet vlak bij de Jan Rodenpoortstoren, zoals het bijschrift bij afb. 318 suggereert. Die toren stond bij de tegenwoordige Torensluis.

Juist toen de laatste Wederdopersprocessen werden gevoerd, begon men in 1552 met de bouw van de Mariakapel van de Oude Kerk en

de verhoging van viering en koor. Om geld te verzamelen werd zelfs een loterij uitgeschreven. Maar toen de 'godsdienstige scheiding der geesten' zich in 1566 voltrok, was het afgelopen met bouwactiviteiten.

De privileges, beschreven onder het hoofd 'Vijfde stad in Holland', werden bewaard in de IJzeren Kapel in de Oude Kerk, gebouwd in 1516. De afgebeelde trap dateert uit 1755 en leidt naar de zolders van de kerk. De archiefruimte kon men alleen met een ladder bereiken. Waarschijnlijk was er een voorganger boven het zuiderportaal uit omstreeks 1400. Dus gedurende de hele periode met wisselende heersers en vergaderende bestuurders die hier beschreven wordt, zullen de belangrijke papieren al in de kerk bewaard zijn.

Als men de uitgebreide uiteenzettingen leest over de beeldenstorm in het 'wonderjaar' 1566 en de moeilijke tijden van godsdienstige en politieke intriges daarvoor, is het volkomen onbegrijpelijk dat nog in de jaren 1563 tot 1565 de toren van de Oude Kerk met zes meter metselwerk werd verhoogd en voorzien is van een rijke opengewerkte bekroning, die het voorbeeld zou worden voor veel latere torens in Nederland en daarbuiten. Als bouwhistoricus had ik daarover graag iets gelezen.

De jaren erna vluchtten calvinisten uit de stad, die in 1572 niet meeging met de opstand van de Hollandse en Zeeuwse steden. Het duurde tot 1578 voor het katholieke bewind, ondanks eerdere pogingen van Lumey en Sonoy een overgang te forceren, tenslotte op vreedzame wijze de stad werd uitgezet. Met de Alteratie brak voor Amsterdam een nieuwe periode aan.

De samenstellers van het schitterende boek hebben een grootse prestatie geleverd in betrekkelijk korte tijd. Wel zou een betere afstemming van verschillende onderdelen op elkaar tot een nog beter resultaat hebben geleid.

Herman Janse

Thomas Coomans (samenst. en red.), **Abdijmolens tussen Rijn en Schelde - Moulins abbatiens entre Rhin et Escaut - Abteimühlen zwischen Rhein und Schelde**, Utrecht 2003. Clavis Kunsthistorische monografieën dl. XIX, 136 p. 77 afb. zw/w. ISBN 90-75616-07-4, € 22,50

Dit boek bevat de resultaten van een onderzoeksproject over abdijmolens tussen Rijn en Schelde, dat is opgezet als wetenschappelijke begeleiding van de restauratie van de Gempemolen gelegen in het dorp Sint-Joris-Winge in Vlaams-Brabant. Het boek telt drie grote bijdragen.

De eerste, Nederlandstalige bijdrage is van de hand van Ester Vink. Het betreft een tamelijk tekstgerichte analyse van de water- en poldermolens in het Nederlandse deel van het genoemde gebied met bijzondere aandacht voor de molenbezitters en de verspreiding van de molens, weergegeven in duidelijke kaarten. De Nederlandse abdijen blijken in de periode tot ongeveer 1350 slechts een minderheid van de molens bezeten te hebben. Vernieuwend was het hebben van molens niet, want de meeste molens bestonden al voordat de abdijen ze in eigendom kregen. Het is denkbaar dat de abdijen van wie het hoofdklooster buiten de Nederlandse gewesten lag en die al eerder over molens beschikten, op dit terrein actiever zijn geweest, maar dit blijkt niet uit het schriftelijke materiaal. Het lijkt erop dat de molens van wereldlijke eigenaren groter in aantal waren. De abdijen wisten hun molenbezit waarschijnlijk beter te consolideren dan de wereldlijke heren, vooral in Limburg. Watermolens bij abdijen waren in Nederland geografisch gezien een perifeer verschijnsel, maar ze slo-

ten goed aan op de verzameling in Duitsland en België.

De tweede, Franstalige bijdrage is geschreven door Laetitia Vandeneede en Thomas Coomans en behandelt de watermolens die op het terrein van abdijen gebouwd werden tussen de Ardennen en Vlaanderen. Dit onderzoeksverslag is objectgericht in zijn vraagstelling en valt op door de vele plattegronden. Stonden de molens meer binnen of meer buiten het deel van de abdij dat onder de clausuur viel en hoe veranderde dat door de tijd heen? Er bestond duidelijk een spanning tussen het gebod in de kloosterregels om de monniken zoveel mogelijk binnen het klooster te houden. Dit hield in dat ook de watermolens waarmee zij werkten eigenlijk binnen moest staan. Dat was niet altijd mogelijk want voor de plaatsing van een molen moest de plek aan hydraulische (watertoevoer) en topografische (hoogteverschil) voorwaarden voldoen, factoren die binnen het klooster niet altijd voldoende voorhanden waren. Een interessant onderzoeksresultaat is de vaststelling, dat de cisterciënzerkloosters zich het meest aan de regel hielden. Na de middeleeuwen werd de regel ten aanzien van de molenplaatsing in het algemeen wat losgelaten, omdat vaak leken het werk aan de molen overnamen.

Het derde, Duitstalige onderzoeksverslag is gemaakt door Harald Kühn en richt zich vooral op het landschappelijk aspect van de abdijmolengeschiedenis. Waar stonden ze in het Rijnland tot 1300, wat was hun spreiding per klooster? Heel precies is de positie van de molens in relatie tot de lokale rivierstelsels gekarteerd. Belangrijke bronnen voor dit onderzoek vormen de oorkonden van Echternach en de grondboeken van Prüm. Ook hier waren bij de stichting van kloosters al molens aanwezig, die vervolgens in het kloosterbedrijf geïntegreerd werden.

Het zal duidelijk zijn uit deze korte samenvattingen dat de bijdragen qua benadering en vraagstelling vrij divers zijn. Toch maakten ze deel uit van één onderzoeksprogramma, waarover in de inleiding staat dat er een nauwkeurige definiëring van probleemstelling en methode opgesteld is. Men moet daarom wel besluiten dat het gebruikte materiaal zo ver uiteen liep, dat op het eerste gezicht weinig te vergelijken bleek. Dit wordt nog pregnanter als blijkt dat het boek geen synthese kent.

De drietaligheid is wel een heel bijzonder aspect van dit boek, dat consequent wordt doorgevoerd in de drietalige inleiding, de samenvattingen, de illustratieteksten, het register en de auteursbiografietjes. Vermoedelijk heeft deze drietaligheid iets te maken met de aard van de financiering van het project, het Raphaël-programma van de Europese Unie. Organisatorisch gezien zijn onderzoeksprojecten met meer landen tegelijk moeilijk en, zoals bekend, zijn er bijzonder weinig uitgevers die meertalige publicaties op zich nemen. In meer dan één opzicht is dit boek een moedige poging om interessante aspecten van onze gemeenschappelijke Europese geschiedenis aan het licht te brengen. De degelijke illustraties vormen daaraan een waardevolle bijdrage.

Petra J.E.M. van Dam

Gosse Koolstra (red.), **In Zutphen staat een huis. Een biografie van zeven huizen in de middeleeuwse stad**, Zutphen 2004, zwart-wit afbeeldingen, ISBN 90-804452-4-X, € 15.-

In de bouwhistorische reeks over Zutphen is, conform de verwachting gewekt door het eerste deel, een interessant tweede deel verschenen. Jeroen Krijnen, gemeentelijk bouwhistoricus, en Michel Groothedde, gemeentelijk archeoloog, hebben met bouwkundigen Peter Boer en Constant Willems en kunsthistoricus Janleo van de Laar onderzoek gedaan naar zeven huizen van diverse bouwtypen,

daterend uit de middeleeuwen. De resultaten zijn vastgelegd in teksten, foto's en tekeningen. Gosse Koolstra, neerlandicus, verzorgde de eindredactie.

Het project is uitgevoerd door de leden van de Werkgroep Bouwhistorie Zutphen in samenwerking met de gemeente Zutphen en het resulterende boek is ook voor leken toegankelijk gemaakt door begrijpelijke tekeningen en verklaringen van gebruikte bouwkundige termen. Een niet eerder beschreven deel van Zutphen's historie is in deze tweede uitgave aan het licht gebracht. Dit is van belang, omdat een bouwhistorische beschrijving van een huis, ook al is het (nog) geen beschermd monument, een rol kan spelen bij het behoud ervan. Nog belangrijker is misschien wel het publiek in aanraking te brengen met bouwhistorie en enthousiast te maken voor panden uit het verleden.

De restanten van de zeven middeleeuwse huizen die onderzocht zijn, laten verrassende bouwkundige zaken zien. Wat dacht u van de ontdekking van boogvormige nissen, uitgespaard in de zijmuren, die doorsneden worden door een later geplaatste achtermuur? Of een eiken kap met 'krommers' uit 1554? Een nog oudere kelder muur werd in hetzelfde pand blootgelegd, dikke bakstenen, gemetseld in Vlaams verband: de tien lagen zijn 86-87 cm hoog, wijzend op het eerste kwart van de veertiende eeuw (of eerder).

Dankzij het boek weten we nu tot hoe hoog een metselaar metselde in 1600. In een 60 cm dikke bouwmuur werden gaten gevonden, waar ooit de horizontale steunbalken voor een vliegende steiger hadden gezeten. Deze 'kortelinggaten' hadden een hoogteverschil van 1.40 m. Voor de stevigheid moesten ze in ongeveer een halve meter opgaand metselwerk zijn ingebracht, dus een metselaar legde met uitgestrekte arm tot 1.90 m zijn stenen neer in de mortel.

In een ander pand is de ontwikkeling van winkel naar woonhuis in kaart gebracht. Vanuit een stenen woonhuis (veertiende eeuw) achter een opslagruimte en een houten winkelpand aan de straat rukte het woongedeelte op tot in het winkelgedeelte. De insteekverdieping uit 1565 is er nog steeds te zien. Bij de restauratie van dit pand in 1999 is er een oude metseltechniek in ere hersteld door 300 nog aanwezige middeleeuwse onder- en bovenpannen opnieuw met kalkmortel vast te zetten. Opvallend was dat deze poreuze dakpannen snel groen kleurden door algen en mos. Had Zutphen vroeger groene daken?

In Zutphen staat ook het huis met de breedste woonhuiskap van Nederland. Het is een dubbelbreed pand, dat met zijn sporenkap ongeveer 11.45 m overspant. In de kelders zijn restanten van metselwerk uit de veertiende eeuw aangetroffen en bij dendrochronologisch onderzoek van een stijl van het voorhuis bleek dat het hout gekapt werd in 1426. Bij een uitbreiding van het huis naar achteren in de vijftiende eeuw werd de achtergevel, die een meter dik was, gesloopt waardoor de zijmuren instabiel werden. Er werden twee steunbogen over de straat gemetseld, leunend op de huizen aan de overzijde. De gevolgen zijn nog steeds te zien: de voorgevel van Lange Hofstraat 21 en zijgevel van Kolenstraat 1a zijn decimeters opzij gedrukt!

De gebogen rooilijn van de Groenmarkt markeert de oude middeleeuwse stadsomwalling. Geen wonder dat er hier in een huis achter een gevel uit de negentiende eeuw toch dekbalkgebinten met gesneden telmerken uit de winter van 1572/1573 werden aangetroffen. De timmerman die er in 1832 kwam wonen liet als visitekaartje een prachtige insteekverdieping achter. Bij recente restauraties kwam deze weer tevoorschijn van achter het brandgevaarlijke pluche van een voormalig bordeel. Ook bleek er op de begane grond nog een unieke spiltrap te bestaan, rondom betimmerd met staande delen, onderaan eindigend in een hol/bol profiel. Een voor Zutphen bijzondere vondst was een restant van een enkele stijl en pengaten, horend bij een houten achtergevel uit het eind van de 16de eeuw.

Buiten de oude kern van Zutphen, gelegen aan een middeleeuwse

toegangsroute, staat ook een aantal panden van respectabele leeftijd. Een ervan heeft nog steeds twee kruisvensters, waarboven een ontlastingsboog is gemetseld, in de vorm van een rollaag van stenen op hun kant. Een typisch Zutphense constructie is dat daarboven bakstenen in een platte laag meelopen. In dit deel van de stad zijn niet alleen kruisvensters maar ook kloostervensters, kenmerkend voor Zutphen tussen 1525 en 1650, te vinden. Deze hebben een natuurstenen latei en kalff, en de oorspronkelijke luikspanningen en duimen zijn nog aanwezig. Ook hier is boven de latei een rollaag-ontlastingsboog aangebracht, met daarboven een platte laag. In twee van de onderzochte huizen is in de zeventiende eeuw een scheidingswand van vakwerk op de zolderverdieping aangebracht, met eikenhouten stijlen en regels. De invulling bestaat uit bakstenen gemetseld met leem, een techniek die in Zutphen veel is toegepast.

Dit tweede deel uit de serie heeft een groter formaat, wat prettiger leest. De lay-out is echter vrij onrustig: veel foto's en tekeningen vallen buiten de kolommen, waardoor een aantal paginanummers en een enkele noot is weggevallen. De inhoud van de bijdragen is wisselend omdat van het ene huis in de archieven meer terug is te vinden dan van het andere. Het boek zou gebaat zijn geweest met een algemene bibliografie. Nu geeft slechts een enkele auteur een eigen literatuurlijst, terwijl anderen de geraadpleegde boeken en artikelen in hun noten verwerken. De charme van het boek is vooral dat de verschillende auteurs elk hun visie op een eigen manier naar voren brengen, waardoor een levendig geheel ontstaat. Het is te hopen dat de werkgroep zijn onderzoeken voort zal zetten en dat er nog meer onthullende delen in de Bouwhistorische reeks over Zutphen zullen volgen.

Arendie Herwig-Kempers

S. Grieten (red.), **Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur**, Brepols Turnhout 2002, 518 p. ISBN 90-5622-042-X, € 49,-

Vreemd gebouwd: Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur is de intrigerende titel van een door uitgeverij Brepols en het Provinciebestuur van Antwerpen uitgebracht boek. Het eerste dat opvalt is de hoge kwaliteit van de kwistig over het boek uitgestrooide afbeeldingen. Toch is deze publicatie niet bestemd voor de koffietafel. In 24 gedegen bijdragen wordt gepoogd aan te geven hoe gedurende de afgelopen 500 jaar in de Zuidelijke Nederlanden de introductie van architectonische vormen en motieven werd ervaren. Werden deze als 'vreemd' of als 'eigen' beschouwd? In het verlengde van deze kwestie wordt nagegaan hoe en waarom de overname van vreemde elementen totstandkwam. De thematiek van het boek heeft verrijkende implicaties zoals Ludo Helsen, de Bestendig Afgevaardigde voor Cultuur en Monumentenzorg van de provincie Antwerpen (wat die functie ook precies moge inhouden), aangeeft in zijn voorwoord: 'Het boek maakt (...) duidelijk dat waarachtig wetenschappelijk onderzoek naar het culturele erfgoed van een gemeenschap geen vrijblijvende activiteit is, maar kan inspelen op vragen die het maatschappelijke en politieke debat beheersen'. Hoewel Helsen dat niet in die termen formuleert, lijkt *Vreemd gebouwd* een alternatief te zijn voor het xenofobische spook dat momenteel door de Westerse wereld waart.

In zijn inleiding stelt de redacteur Stefaan Grieten dat geen sprake is van een bundel, maar van een helder gestructureerd boek. Elk hoofdstuk wordt gevolgd door een of twee *case-studies* van een gebouw in de stad of de provincie Antwerpen, die qua thematiek aansluiten op

het voorafgaande overzicht. Toch is de indeling van de hoofdstukken minder helder dan door Grieten wordt voorgesteld. Op de eerste drie chronologische hoofdstukken over 'vreemde' invloeden op de zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse bouwkunst in het huidige België volgen thematische – en dus andersoortige – overzichten over de invloed van China, Egypte en de Oriënt. Dan volgt de negentiende eeuw, die in drie hoofdstukken wordt behandeld, respectievelijk over het eclecticisme, de neogotiek en de Vlaamse neorenaissance. Hierin staat niet het 'vreemde' maar het 'eigene' centraal. Aan het eind van het boek, het hoofdstuk over de twintigste eeuw, wordt het perspectief verbreed door in te gaan op de Belgische architectonische activiteiten in Kongo. Een overzicht van het 'vreemde' of 'eigene' in de twintigste-eeuwse architectuur van het moederland zelf blijft jammer genoeg achterwege.

In de inleiding en het door Grieten geschreven eerste hoofdstuk wordt de doelstelling en problematiek van het boek verduidelijkt. De redacteur stelt dat '(...) onze maatschappij bij uitstek in bouwkunst, gebouwen en monumenten, een waaier van gevoelens, ideeën en standpunten over waarden en normen, geschiedenis en cultuur formuleert (...)'. Het was de taak van de auteurs deze gevoelens, ideeën en standpunten bloot te leggen. *Vreemd gebouwd* handelt over de symbolische en maatschappelijke betekenis van architectuur: was sprake van het identificeren met 'vreemde' culturen, of slechts van een oppervlakkige maskerade, van exotisme? Met enige trots meldt Grieten dat nooit eerder een dergelijk onderzoek is gedaan. Het gaat, aldus de redacteur, niet alleen over architectuur maar ook over mentale processen. Hoe werd de gebouwde omgeving door de eeuwen heen ervaren?

Hoewel verschillende auteurs pogingen hebben ondernomen om deze vraag te beantwoorden, kunnen ze op dit gebied de pretenties van de redacteur niet altijd waar maken. Een voorbeeld: voor de hedendaagse architectuurhistoricus staat het buiten kijf dat de achttiende-eeuwse bouwkunst in België onder Franse invloed stond, maar ervoer men dat in die tijd zelf ook zo? De auteur van het hoofdstuk over deze periode moet het antwoord schuldig blijven vanwege het weinige onderzoek dat naar geschreven bronnen (als bestekken en architectuurkritiek) is gedaan. Wanneer de onderzoeker niet wordt gesteund door dergelijke bronnen begeeft hij zich op glad ijs. Dat probleem manifesteert zich, om nog een voorbeeld te geven, in de bijdrage over het Palazzo Ducci. De interieurdecoraties van dit zestiende-eeuwse (in 1952 gesloopte) stadspaleis in Antwerpen zijn onder invloed van de School van Fontainebleau tot stand gekomen. De auteurs gaan diep in op de vraag hoe de beïnvloeding tot stand kwam en op het iconografisch programma en zijn bedenker, maar een verklaring voor de vormentaal van Fontainebleau wordt niet gegeven. Onbekend is hoe tijdgenoten de architectuur van Palazzo Ducci beschouwden en of ze in staat waren de vergelijking met Fontainebleau te maken.

Voor de negentiende en twintigste eeuw zijn de bronnen rijker. Hier van is voorbeeldig gebruik gemaakt in het artikel over de Vlaamse neorenaissance, die in jaren zeventig van de negentiende eeuw tot bloei kwam. Voor velen gold deze als de Belgische stijl bij uitstek, maar daaraan werd in Antwerpen een eigen lokaal-chauvinistische interpretatie gegeven onder invloed van de Vlaamse beweging en de aspiraties van de stad. De auteur van het hoofdstuk, Alfred Willis, toont dit overtuigend aan door in te gaan op zorgvuldig geselecteerde gebouwen en de bedoelingen van de opdrachtgevers en ontwerpers. Het artikel onderscheidt zich, door het zorgvuldig gebruik van bronnen, van het hoofdstuk over het eclecticisme. De auteur van dat stuk baseert zich op oude en in veel opzichten verouderde secundaire literatuur en legt sterk de nadruk op de achterliggende politiek-ideologische factoren. Daar is niets op tegen, maar het stuk blijft steken in algemeenheden en modernistische clichés, waaronder die van

de negentiende-eeuwse architectuur als dieptepunt in de kunstgeschiedenis. De lezer van deze bijdrage krijgt een goed beeld van de mening van een linkse intellectueel rond 1970; veel wijzer wordt hij echter niet van de drijfveren van de opdrachtgevers en de architecten en de opvattingen van tijdgenoten.

Hoewel we in het boek niet al te veel te weten komen over mentale processen en het dus wel meevalt met de baanbrekende nieuwe kijk op architectuur, zoals aangekondigd door de redacteur, is het boek de aanschaf meer dan waard. Het merendeel van de bijdragen is van een zeldzaam hoog niveau en voor het eindresultaat verdient Grieten alle lof. De auteurs, architectuur- en bouwhistorici, zijn afkomstig uit de academische wereld, maar ook uit die van monumentenzorg. Dat verklaart waarom de historische gebouwen met zeer veel kennis van zaken worden behandeld. In de stukken over het al genoemde Palazzo Ducci en over het Karbonkelhuis uit 1520-1522 verwerken de auteurs hun enorme kennis van bouwhistorie, architectuurgeschiedenis (zowel van de Nederlanden als van de inspiratiebronnen in Italië en Frankrijk), iconografie en cultuurhistorie. De overzichten over chinoiserieën, egyptomanie en orientalisme zullen waarschijnlijk niet snel worden overtroffen. De schrijvers van deze stukken geven aan Belgische en Nederlandse onderzoekers het goede voorbeeld, zoals Ludo Helsen, de auteur van het voorwoord, dat op bestuurlijk niveau doet. Hopelijk wordt zijn wens vervuld dat het boek bijdraagt tot meer begrip voor andere beschavingen, maar evenzeer voor de cultuur van eigen land of stad. Het gebouwde erfgoed, het collectieve geheugen van stad of dorp, maakt hiervan een wezenlijk onderdeel uit. Dat deze mening in bestuurlijke kringen geen gemeengoed is, bewijst de naoorlogse 'stadsvernieuwing' in Antwerpen, om nog maar te zwijgen van de rest van België. Door speculatiezucht, stuitende domheid of misplaatst vooruitgangsgeloof is veel waardevols verdwenen. Te denken valt aan zestiende-eeuwse Antwerpse woonhuizen met hun interieurs die kunnen wedijveren met de Italiaanse en Franse voorbeelden uit dezelfde tijd, maar ook creaties uit later tijd zoals het in het boek behandelde Hotel van de Werve de Schilde uit circa 1783. Dat enkele van die gebouwen in *Vreemd gebouwd* een waardig *in memoriam* krijgen, is een schrale troost.

Koert Krabbe

SUMMARIES

Maastricht timber-framed construction - remains of a wooden past

Birgit Dukers

This article is about the remains of the medieval timber-framed houses of Maastricht. These wooden houses have gradually disappeared because of the city's fire regulations. Nevertheless, some still remain (partly) and have been investigated in order to give an overview.

Research has not yet clarified the early period of timber-framed houses in Maastricht. The only remaining examples date from the beginning of the fifteenth century. By that time the wooden constructions were already in a fully developed stage. The skeleton was placed on a stone cellar and socle and could sometimes even be over 20 meters high. All floors were separately formed out of posts and 20 beams which led to a geometric construction of frames. Interties and braces internally supported the frames. The braces could also form a St. Andrews' cross. It has not yet been possible to find a development in the way these braces were applied, because of the small quantity of examples left. However, St. Andrews' crosses seem more popular in the second half of the fifteenth century and the first half of the sixteenth century.

The timber-framed houses have a roof that is typical for Maastricht: The ridge is parallel to the street. As houses were 10 to 15 meters deep, the roofs became quite big.

From 1612 the city council tried to diminish the wooden buildings in the city, because of the fire risk, but also for more aesthetic reasons. It took several decades for the building regulations to take effect and even in the nineteenth century there were still wooden façades visible in the streets. Now, no wooden façade is left. Only side walls and internal walls remain.

In comparison with other cities within the prince-bishopric of Liège, the city council of Maastricht was quite early with their regulations. This can be attributed to the dual government of the city: It was governed by both the prince-bishop of Liège (in whose territory the city was situated) and the Duke of Brabant. The cities of Brabant had started much earlier to banish houses that were completely made of wood. The application of boarding on the timber frames in Maastricht in a certain period can also be attributed to the influence of Brabant as boarding does not occur so much in Liège.

Dendrochronological research has been done on eleven buildings which led to some surprising discoveries. The oldest remaining building is a timber-framed wall between Kleine Staat 9 and 11 and dates from 1406 AD. The well-known Dinghuis (Kleine Staat 1) dates from 1473 AD and the most recent dated timber-framed house is Markt 55, dating 1593-1596 AD. Muntstraat 31, believed to be seventeenth century, turns out to be two centuries older: 1455 AD.

Because of the small number of remains, it was not possible to construct well-argued theories on the development of the timber-frame constructions. However, the precise dating of the few buildings left, is already a step forward to a better understanding of the timber-frame history of Maastricht.

Venlo, surprisingly medieval

Birgit Dukers and Bart Klück

For a long time it was thought that in the North-Limburg town of Venlo few houses from before the nineteenth century survived, alt-

hough the town centre dates back to the Middle Ages. On the one hand, this idea was caused by incomplete inventories in the past, when it was chiefly the façades of houses that were looked at. On the other hand, parts of the town were severely damaged during the Second World War and the reconstruction and redevelopment work made the impression that just a small historical area had been preserved. However, a recent, rough inventory of the town centre, which also took the structures behind the façades into account, showed that there were sixty late-medieval buildings and thirty buildings possibly containing medieval remains. Further building-historical research in some of these buildings confirmed the selection of the inventory drawn up. Markt 24 and 26, two buildings on the market square of Venlo, were studied and in both cases they turned out to be late-medieval. Markt 24 is originally a fifteenth-century mercantile house which was extended in the sixteenth century and acquired a side house. Markt 26 was also extended in the sixteenth century, but it had a public function (for instance, as a reception hall), judging from the first floor with the remains of a sixteenth-century fireplace and several decorated bolsters.

The changes to both buildings seem to be connected with the increased importance of the Markt in the sixteenth century. In that period the town centre moved from Oude Markt on the river Maas to the present Markt and obtained a higher status. This also had consequences for Houtstraat, situated behind the Markt, which initially was an important commercial street leading to Oude Markt, but in the course of the sixteenth and seventeenth centuries changed into a service-providing street. Thus the former mercantile houses changed as well. Houtstraat 9, previously a tall mercantile house with a gable on the street was combined under one single roof with its side house and adjacent premises no. 11 and probably acquired a brewery function. A similar process took place for the adjacent premises Houtstraat 13. On the basis of this rough inventory and the building-historical studies three types of houses are to be distinguished in Venlo so far: a large double house, four or more bays wide with a dividing wall up to the roof; a large, deep mercantile house with a gable on the street and thirdly, a smaller, deep mercantile house with low floors.

Future research in Venlo should result in more information on the types of houses and the historical development of the town. Further research may also lead to better protection of the premises, which at present is rather arbitrary and not based on any structured study.

Hans Vredeman de Vries and his influence: occasioned by a congress

Ronald Stenvert

The congress 'Hans Vredeman de Vries and his influence' in early 2004 gave rise to looking at the present state of affairs on this subject on the basis of the latest data on his life and work. It appeared that (traditionally) there is much more interest in this important, versatile artist outside the Netherlands than in his own country. These past two decades the attention was chiefly focused on classicism, and notably the aesthetic aspects of it, whereas the cultural-historical aspects of the wide North-European movement of mannerism incorporated by Vredeman de Vries was neglected. For this reason a lance is broken for investigating the export of ideas and artists from the Netherlands at the end of the 16th century in an international context and making a start with updating and reassessing our knowledge of our own artists and buildings from the period 1565-1630.

AUTEURS

Drs. Birgit Dukers studeerde van 1998 tot 2002 Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden, met als specialisatie Bouwhistorie. Van 2002 tot 2004 volgde ze de postdoctorale opleiding voor Restauratie en Monumentenzorg aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation van de KU Leuven, België. De artikelen in dit tijdschrift zijn gebaseerd op haar beide scriptie-onderzoeken in Maastricht en Venlo.

Bart Klück is sinds 1976 werkzaam als bouwhistoricus voor de gemeente Utrecht. Sinds 1967 komt hij met regelmaat in Venlo en verzamelt hij informatie over de historische binnenstad en diens huizen. Dit heeft inmiddels geresulteerd in een aantal lezingen en publicaties.

Dr.ing. Ronald Stenvert is bouw- en architectuurhistoricus en medeoprichter van het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis. In opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg legt hij momenteel met collega's van dit bureau de laatste hand aan de serie *Monumenten in Nederland* (1996-2005; twaalf delen). Daarnaast publiceert hij vooral over de architectuur van de 16de en vroege 17de eeuw en over de jongere bouwhistorie.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

vernieuwend

Wij werken al 15 jaar in restauratie
en renovatie. Met respect voor het
monument en met een duidelijke visie:
behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous

1017 HR Amsterdam

T 020 620 8132

www.vroomarch.nl

